

Univerzita Palackého
Filozofická fakulta

Slovotvorné procesy v lexikální oblasti živočišné říše
Bakalářská práce

Autorka: Tereza Křepelková

Vedoucí práce: doc. PhDr. Božena Bednaříková, Dr.

Olomouc 2015

Čestné prohlášení

Místopřísežně prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma: „Stereotypizace vlastností zvířat v české slovtvorbě“ vypracovala pod odborným dohledem vedoucí práce a uvedla jsem všechny použité podklady a literaturu.

V Olomouci 25.6.2015

Podpis:

Poděkování

Děkuji Boženě Bednařikové za odborné vedení práce, náměty k zamyšlení, věcné připomínky, dobré rady a vstřícnost při konzultacích i vypracování bakalářské práce.

Děkuji i Soně Schneiderové za konzultace ohledně přesnějších formulací a ohledně psaní odborné práce obecně.

Obsah

1 Úvod	1
2 Teoretický podklad	3
2.1 Charakteristika využitých lexémů	3
2.1.1 Substantiva	3
2.1.2 Adjektiva	3
2.1.3 Verba	3
2.1.4 Adverbia	4
2.2 Slovtvorba	4
2.2.1 Substantiva	6
2.2.2 Adjektiva	8
2.2.3 Verba	11
2.2.4 Adverbia	13
2.3 Souhrn	14
3 Český národní korpus	15
3.1 Domáci fauna	16
3.1.1 Savci	16
3.1.2 Ptáci	23
3.1.3 Mlád'ata	25
3.2 Česká zvířata žijící divoce	26
3.2.1 Savci	26
3.2.2 Ptáci	31
3.2.3 Ryby	34
3.2.4 Obojživelníci a plazi	35
3.2.5 Hmyz	37
3.2.6 Bezobratlí ostatní	38
3.3 Exotická fauna	38
4 Závěr	41
Anotace	
Seznam literatury	

1 Úvod

Cílem této práce je popsat možnosti tvoření názvů zvířat, a zejména jejich následné využití v další slovotvorbě se zvířaty přímo či nepřímo související. Výzkum se tedy týká jak procesů slovotvorby (slovotvorné postupy a prostředky) při pojmenovávání zvířat, tak následné využití zmíněných procesů k tvoření dalších slov souvisejícím s živočišným světem.

Zaměření právě na pojmenování zvířat bylo zvoleno kvůli stereotypnímu pohledu na jejich vlastnosti (*liška – rezavá, mazaná, lstivá*), jež jsou známy napříč generacemi, a kvůli dosavadnímu nedostatečnému výzkumu v této oblasti. Jmenujme tedy například krátké zmínky v Příruční mluvnici češtiny (kapitola o slovotvorbě, zmínka o přechylování neuter) a Slovník české frazeologie a idiomatiky (nepřehlédnutelná část přirovnání se týká právě zvířat). Nikdo tedy dosud nevěnoval pozornost této problematice komplexně s výjimkou 2 článků v časopise *Naše řeč*¹, jež jsou navíc zaměřené terminologickým směrem.

Hypotézou je, že výše zmíněné stereotypy pokaždé ovlivňují slovotvorbu a význam takto nově tvořených slov.

Zároveň se od této práce očekává, že ukáže výjimky v tvoření nových slov a potvrdí, nebo vyvrátí, že lze využít každého slovotvorného postupu a všech přípon, jež jsou detailně popsány v Mluvnici češtiny 1, jíž se tato práce drží jakožto primárního zdroje teoretických dat.

Ve své teoretické části se práce z důvodů výše zmíněných zaměřuje na již vzniklé lexikum, na jehož základě se tvoří (budou tvořit) další nová pojmenování a popisuje konkrétní způsoby, jež jsou v tomto oboru využívána.

Praktická část popisuje výsledky výzkumu vycházejícího z Českého národního korpusu (ČNK) jakožto zdroje pro excerpci, na nichž bude ověřeno, která lemmata jsou nejpoužívanější s minimálním výskytem v Korpusu, aby byla data verifikována frekvencí využití těchto slov.

Hlavní přínos práce spočívá v popisu dosud nezmapované oblasti slovotvorby. Díky využití již existujících slov, která ve „zvířecí“ slovotvorbě mohou sloužit jako slova fundující, je schopen čtenář odvodit jejich sémantiku a získat představu o dalším možném slovotvorném vývoji těchto slov, popř. sám na tomto základě tvořit slova nová, která mají potenciál přejít do

¹ HAVLOVÁ, Eva. Několik poznámek k počátkům české zoologické terminologie. *Naše řeč* [online]. Praha, 1992, 75(4) [cit. 2015-06-17]. ISSN 0027-8203. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7090>

POŠTOLKOVÁ, Běla. Sémantické kategorie samců, samic a mláďat v odborném vyjadřování zoologickém. *Naše řeč* [online]. Praha, 1977, 60(4) [cit. 2015-06-17]. ISSN 0027-8203. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5996>

slovní zásoby. Použitím publicistického korpusu je využito potenciálu nově tvořených slov přejít z periferie do úzu češtiny.

2 Teoretický podklad

2.1 Charakteristika využitých lexémů

V této práci bude využito následujících slovních druhů: substantiva, adjektiva, verba, adverbia. Syntaktika, pronomina a numeralia nezkoumáme, zvířecí zvuky a jejich popis se neberou v potaz vzhledem k jejich omezené schopnosti tvořit nové lexikum¹.

Z výše uvedených slovních druhů se zkoumá zejména jejich vznik, na jehož základě potom mohou vznikat další lexika, a jejich následná funkce jakožto slov fundujících. V praktické části potom tuto teorii doplní podrobné grafy popisující vztahy fundace mezi značkovými a nově vzniklými pojmenováními (*kůň* → *koňář* → *koňářský*).

Část Mluvnice češtiny 1 pojednávající o slootovorbě a časopis Naše řeč s články vztahujícími se k tématu jsou hlavními podklady pro odbornou terminologii a příklady tvoření nových pojmenování.

2.1.1 Substantiva

Práce se zaměří zejména na nemotivované názvy zvířat² (*kočka, lev, brouk*), z nichž se vychází jakožto ze základu pro další slootovorbou (*kočka – kočkovat se*). Substantiva jsou zde tedy stěžejním slovním druhem, proto jim bude věnována největší pozornost. Z hlediska kompozit jsou v této specifikované slootovorbě ze všech slovních druhů vůbec nejpřínosnější.

2.1.2 Adjektiva

Adjektiva jsou podle výše zmíněné Mluvnice češtiny definována jako: „(...) *slovní druh, jehož podstatou je pojmenovávat poměrně stálý, závislý příznak předmětu (...)*.“ (Mluvnice češtiny 1, 1986: 316) Kromě obecných pojmenování zvířat (*pes*) mohou zahrnovat následné kapitoly i některé méně využívané termíny zoologie (*psovitý*) nikoli vzhledem k jejich frekvencii v běžném vyjadřování, nýbrž vzhledem k slootovornému procesu, na jehož základě se tvoří nová pojmenování pro dosud neznámé živočichy.

2.1.3 Verba

Jedním z dílčích cílů této práce je potvrdit nebo vyvrátit tezi, že ze substantiv živočichů vznikají zejména expresivní výrazy (*vejrat – výr, datlovat – datel*), a to na základě jejich

¹ Přestože onomatopoeia mohou fungovat jako fundující slova (*mňau – mňoukat, dup – dupat*), tato práce se zaměřuje přímo a pouze na názvy zvířat a z nich odvozených slov

² Nemotivovaná slova minimálně ze synchronního hlediska

stereotypně popisované charakteristiky. Proto nejsou brána v potaz verba spojená s životními projevy živočichů (*vlci vyjí – vytí*), ale verba vzniknuvší ze substantiv, popř. adjektiv.

2.1.4 Adverbia

V této práci bude adverbii dáno jen málo prostoru, protože: „(...) *pro adverbia jako celek je typická menší slovtvorná specifičnost a chudost odvozovacích prostředků.*“ (Ibidem: 431).

2.2 Slovtvorba

Pro tuto práci neuvažujme slova vzniklá multiverbizací. Půjde tedy zejména o zvířata, jež jsou v českém jazyce známá již delší dobu, aby byl k dispozici dostatečně reprezentativní vzorek. Vzhledem k praktickému využití multiverbizace zejména v administrativě (*udělat – spáchat čin*) nebude brána v potaz i přes její terminologickou využívanost (*sýkora koňadra*) ve striktně specifickém zoologickém kontextu.

Pokud tedy bude z již existujícího slova nutné vytvořit nové slovo, postup bude následující:

- 1) Určit význam slova základového a slova nově utvořeného
- 2) Vybrat jeden ze slovtvorných procesů:
 - a. Přenesení pojmenování¹ (*prasátko*)
 - b. Derivace v užším smyslu
 - i. Prefixace (*konit – zkonit*)
 - ii. Suffixace (*koňák*)
 - iii. Prefixace i suffixace (*ryba – zarybnit*)
 - c. Konverze – tzv. bezafixální derivace (*slepice – slepičí*)
 - d. Kompozice v širším smyslu
 - i. Determinační
 - ii. Koordinační (*kočkopes*)
 - iii. Hybridní (*biokuře*)

¹ Tímto procesem se tato práce zabývá jen okrajově, jelikož nejde o vytváření nových slov, nýbrž „jen“ o pojmenovací proces zejména na základě vnitřní/vnější podobnosti

2.2.1 Substantiva

Substantiva vzniklá ze základních pojmenování zvířat popisují situace, zvířata a lidi podobající se původnímu zvířeti nebo jejich spojení:

Prase – prasák, prasopes, prasoliška, prasárna → prasárnička

Slepice – slepička, slepičí, slepičinec, slepičář, bioslepice, krůtoslepice

Z tohoto reprezentativního vzorku vyplývá, že nejčastějším slovotvorným postupem jsou derivace, konverze a kompozice.

2.2.1.1 Suffixace

Sufix -č připojený ke kmeni minulému patří k nejproduktivnějším v české slovotvorbě¹, co se týká živočichů, je spíše výjimkou z důvodu, jež popisuje definice: „Slovotvorným základem v těchto názvech jsou slovesa s infinitivním kmenem otevřeným (...) Jen v několika případech zoologických termínů označují zvířata: skákač, hrabáč, obaleč, zavíječ, bukač, snovač.“² (Ibidem: 237)

Sufix -inec označuje místo, kde zvířata žijí nebo jsou chována (*psinec, sovinec, hřebčinec, psinec, ovčinec, vepřinec*).

Sufix -ník umožňuje slovotvorbu zejména pro rostliny nebo zvířata spojené se značkovým zvířetem nebo verbem (*mravenečník, kamzičník, běžník, potápník*).

Sufix -ák je v živočišné slovotvorbě častý, protože „[n]ázvy označují osoby podle nápadné činnosti, častěji záporně hodnocené.“ (Ibidem: 242) Přechýlenou verzí tohoto sufixu je -k(a) (*koňáčka, vlčáčka*), tento druh slovotvorby je ovšem méně častý.

Pravidelné přechýlení z maskulinních zvířat vzniká především pomocí sufixu -ic(e): *psice, bobřice, hrošice, orangutanice*. Vzhledem k měkkosti přípony je poté nutné využít variant alomorfů.

Beraniidlo je jediným využitím -idl(o) jakožto název prostředku.

Sufix -oun umožňuje tvoření dalších živočichů podobných základovému zvířeti, „*jsou utvořena většinou zpravidla přímo od substantiv (...)*“ (Ibidem: 273) Tomu odpovídají slova *psoun, liškoun*. *Mečoun* a *piloun* vznikla nikoli ze zvířat, nýbrž na základě podobnosti s nástroji, zatímco řád *svištounů* je založen na verbu *svištět*, nikoli na *svištích*.

Cizí přípony (-ant, -ent, -or, -ist(a), -er, -ér) pro činitele se nevyužívá.

¹ Viz Mluvnice češtiny 1

² Výzkum v ČNK prokázal další živočichy: *sekáč, roháč* (nikoli z verba)

Sufix -ař /-ář popisuje osoby, jež loví tato zvířata, nebo se o ně starají (*prasečkář, králíkář, liškař, oslař*).

„Jednoslabičné, trojslabičné a víceslabičné názvy mají vždy -ář (...), dvojslabičné mívají -ař i -ář, přičemž je rozložení podob složitě. Zhruba platí, že starší názvy s krátkou kořenovou samohláskou mívají -ář: (...) *rybář*, názvy s dlouhou kořenovou samohláskou a názvy s dlouhou kořenovou samohláskou a názvy novější mívají -ař:“ (Ibidem: 241)

K těmto příkladům ještě *psíčkař, včelař*.

Přechylování umožňuje přidání sufixu -k(a): *koňarka, medvědářka*.

Sufix -ník je u zvířat velmi produktivní, pojmenovává: „*např. podle nápadné části těla: stehník, laločník (...), výsadník, nebo podle podoby s nějakou skutečností: vidličník, paličnick, (...), podle potravy: mravenečník, podle místa, kde žijí: močálník, bahník (ryby) aj.*“ (Ibidem: 264)

Ovčák, plameňák, křížák jsou případy neexpresivních slov popisující buď zvířata, nebo slova od nich odvozená příponou -ák.

Místo, kde se zvířata často vyskytují/chovají, využívá sufix -išt(ě): *žížaliště, ještěrkoviště*.

„Přípony -(e)k a -k(a) jsou základními příponami deminutiv.“ (Ibidem: 258) Co se týká zvířat, splňují tuto definici beze zbytku: *psíček, volek, voleček, býček, beránek, kozička, antilopka*. Jak je vidět zde i výše, je sufix -ka využitý i pro ženské přechylování.

„[Sufix] -ýš: *Je jen v několika termínech zoologických: slepýš, hroznýš, měkkýš (...).*“ (Ibidem: 273)

2.2.1.2 Konverze

Konverze v této tvorbě nového lexika není žádnou výjimkou, nicméně v drtivé většině nově vzniklých substantiv nejde jen o čistou konverzi.

Konverze se také často vyskytuje v kombinaci s prefixy. Tato slova vznikají často ze sloves již odvozených od původních substantivních názvů zvířat (*zabejčení, bejkání, koničkování, křečkování, medvědaření, medvědění, myškování, vymyškování*). V případě slova *podkoní* ovšem jde o spojení původně pravé prepozice *pod* se substantivem *kůň* s významem *člověk, který pracuje s koňmi/pod koni*, nejde tedy o žádné spojení (i vzhledem k době vzniku slova) se slovesem *konit* s významem *něco kazit*.

Konverze v kombinaci s kompozicí je relativně využívaná: *lýkožrout, myšilov, vodomil, nosorožec*, k nim se vytváří i ženské složeně derivované názvy, „*označují zvláště živočichy nižších řádů*“ (Ibidem: 244): *znakoplavka, vodoměrka, perlorodka*.

2.2.1.3 Kompozice

V případě, že je nutné popsat něco dosud neznámého, ale podobného alespoň vzdáleně dvěma již známým zvířatům (*prasopes*, *kočkopes*¹) nebo jednomu zvířeti s nějakým výrazným prvkem, jenž ho rozliší od původního základového (*kozoroh*), nejsnazší variantou je kompozice. Tuto variantu je vhodné zvolit i v případě bližší specifikace druhu (*bioslepice*) pomocí tzv. „hybridní složeniny“ (Mejstřík, Naše řeč, 1965, 48/1).

V Mluvnici češtiny je skládání slov popsáno takto:

„Skládání slov (kompozice) patří (...) k základním způsobům tvoření (a reprodukce) slovotvorně motivovaných slov. Proti odvozování je to ovšem slovotvorný způsob v češtině omezený nejen svou častostí, popř. produktivitou, ale zprav. i příslušností k určitým stylovým vrstvám lexika. Je charakteristický především pro vyjadřování odborné (...).“ (Mluvnice češtiny 1, 1986, 451)

Vlastní, neboli čistá kompozice vzniká s pomocí spojovacího vokálu. V případě zvířat se jedná o vokál **o** – *kočkopes*, *prasopes*, *kozoroh* z důvodu spojení dvou substantiv².

Nepřesná kompozice je v této oblasti méně využívána: *myšilov*, *myšmarket*.

Hybridní kompozicí se rozumí složeniny z českého a cizího pojmu. Podle Mejstříka je definice hybridních a cizích slov nedostatečná, jelikož jsou nedostatečně definovaná samotná „cizí“ slova. (Mejstřík, Naše řeč, 48: č.1)

Dalším problematickým jevem hybridních kompozit může být rozlišení hybridní kompozice od derivace pomocí cizích prefixů, sufixů, popř. tvarotvorných sufixů – srovnej např. *biokráva*, *minimyš*. Je totiž někdy těžké poznat, zda jde o cizí slovo jako celek, takže tvoří kompozita, nebo prefix/sufix, takže tvoří derivace.

2.2.1.4 Mlád'ata

Maskulina i feminina se konverzí změny v neutra měkkého vzoru /MOŘE/ (podvzor /KUŘE/), proto koncové hlásky, pokud to je možné, využívají jiných alofónů/alomorfů kvůli měkkému zakončení koncovku -ě/-e (*krůtě*, *kachně*, *lišče*), s rozšířenou příponovou variantou -č(e) pro názvy jako jsou *čunče*.

„Vznikla perintegrací z názvů, u nichž č alternovalo s příponovým k (dobytek – dobytče) nebo c (jezevec – jezevče). Varianta -iče je v několika slovech jako lviče, orliče, zakládajících se původně na deminutivech lvík (neužívané), orlík.“ (Ibidem: 308)

¹ Tento případ je navíc příkladem posunutí významu

² Viz Mluvnice češtiny 1, 1989, str. 463

Existují samozřejmě i další názvy mláďat, zejména domácích, jež ale vznikla z dnešního hlediska nepravidelně (*tele, jehně, štěně*), jejich slovo tvorba vzhledem k zaměření této práce, tedy snahu o pravidla zejména **nově** vzniklých slovních tvarů, nebude dále zkoumána.

Specifikem této skupiny tvořených slov je jejich deminutivizace pomocí sufixu -átk(o) – holoubátko, koťátko. K tomu doplňuje Poštolková formanty: „(...) -eček (srneček), -ička (kachnička) (...)“. (POŠTOLKOVÁ, Běla, Naše řeč, 1977)

2.2.2 Adjektiva

Adjektiva lze podle slovních druhů, z nichž vznikla, vydělit na dějová (odvození od verb a dějových substantiv), popisující vlastnost/vztah k jiným substancím (odvození od substantiv), modifikující původní vlastnost nebo stupňování (slovo tvorba z adjektiv).

Adjektiva vzniklá z původních (značkových) substantiv popisují vlastnosti charakteristické pro původního živočicha, ať už fyzicky (*psovitě šelmy*), nebo v přeneseném významu (*krokodýlí slzy*).

Sufixace umožňuje hláskové alternace, konkrétněji v případech sufixů -n(i), -n(y), -nat(y), -in, -it(y), -ist(y), -ě(e)jš(i), -š(i), -at(y), a to k/č, h/ž, ch/š, g/ž, r/ř, c/č, s/š, d'/d a t'/t.

V případě alternací vokálů se jedná o využití nulového alofonu (*lev – lví*), nebo změnu kvantity hlásky (*kamzík – kamzičí*).

2.2.2.1 Deverbizace

Sufix -c(i) má podle slovesných tříd a vzorů tyto variantní podoby: -ou-c-(i), í-c(i), -ejí-c(i), -ají-c(i). Ve všech případech jde o slovesa nedokonavá a osobní, vyjadřují současný děj, zároveň se mohou stát východiskem pro substantivizaci:

-ou-c(i): nese, peče, tře, bere, tiskne, mine (v tomto oboru netvoří)

-í-c(i): maže, kryje, kupuje, prosí, trpí (*svištící, křečkující, popauškující*)

-ají-c(i): dělá, kopá, maže, bere (*chroustající*)

-ě(e)jí-c(i): sází a slovesa mezi sází a trpí (*svištějící, supějící*)

Derivací pomocí konverze z činného přičestí sloves dokonavých vznikají adjektiva *zabejčilý, zvlčilý*.

V obou předcházejících případech šlo o aktivní adjektiva, tedy i vzniklá z aktivních tvarů sloves, nicméně ani pasiva nezůstávají pozadu. Tvoří se sufixy -n(y) a -t(y) podle vzorů:

-n(y): nese, tiskne, prosí, trpí, sází, dělá, bere, maže (*zabejčený, obobrovaný, nakřečkováný*)

-t(ý): tiskne, mine, začne, kryje (*sepsutý*)

2.2.2.2 Desubstantivizace

Sufix -ov(ý) (/MLADÝ/) se v případě této slovtvorby uplatňuje jen málo, popisuje totiž neživé věci, jakožto prostředky činnosti, její výsledky, nositele vlastností, součásti šatníku, nemoci a dalších.

Jde o případy, kdy jde o výrobek z konkrétního živočicha, nebo se ho to nějak týká: *kozinkový, jelenicový, želvovinový, tuňákový, krevetový, sled'ový (salát), *sardelová (pasta), skopový (s. maso), želvový (polévka), slonový (kost), bobrový (kožich), motýlkový (styl plavání), šnekový (podavač), housenkový (podvozek), lososový, kanárkový (barva), v terminologii (střevlíkový, svižníkový) a při označení neživého jevu způsobeného zvířetem: kůrovcový (kalamita), červotočový, bourcový (zámotek), střečkový (boule), korálový (ostrov), pstruhový (p. pásmo). (Ibidem: 354)*

Sufix -n(i), tedy vlastně -ň- tvoří adjektiva vzoru /JARNÍ/, nicméně v případě živočichů se nevyužívá. V případě *vorvaně, klokana, kachny* a dalších zvířat, jejichž slovtvorný základ je zakončen hláskou -n-, se jedná o čistou konverzi pomocí změny deklinace ze substantivní na adjektivní.

Sufix -n(ý) (/MLADÝ/) je naproti tomu využívanější v případech, kdy se odvozují adjektiva ze sloves: *zamyšovaný, zabejčený, nasupený*.

Sufix -sk(ý), -ck(ý) a jejich varianty: -ovsk(ý), -ansk(ý), -ánsk(ý), -ensk(ý), -insk(ý), -ínsk(ý), -áck(ý), -eck(ý), -ick(ý), -nick(ý) jsou v tvoření adjektiv poměrně časté. Sufix -sk(ý) vyjadřuje podobnost předmětu k původnímu zvířeti, nebo jeho odvozeniny (*volský, kravařský*), v případě *koňský* jde o přímou vlastnost/přisouzení zvířeti místo konverzního **koní*. Tutéž vlastnost, tedy prisuzování, vyjadřuje i přípona -ck(ý) v substantivech končících na -k: *koňák → koňácký, ovčák → ovčácký, sokolník → sokolnický*.

Psí je příkladem konverze, kde byla substantivní deklinace nahrazena adjektivní (/JARNÍ/). Tento příklad ukazuje, jak se pravidelně tvoří adjektiva prisuzující vlastnosti přímo či stereotypně prisuzované konkrétnímu zvířeti (srovnej *psí ohánka* a *psí oči*), tedy pomocí tvarotvorného sufíxu -í.

„Adjektiva odvozená od substantiv pouhým přeřazením k adjektivnímu vzoru ‚jarní‘ se tvoří od jmen zvířat a toto tvoření je velmi produktivní. Základy jsou jména domácí (...) a zdomácnělá (leopardí, tygří), jen ojediněle i jména pociťovaná jako cizí (dinosauří, trilobití).“ (Ibidem: 368)

V případě, že existuje alofon, jehož se využívá před vokálem i/í, použije se tato varianta, alofon c/č je nepravidelný: *bobr* → *bobří*, *ovce* → *ovčí*, *býk* → *býčí*. Jména vzoru /KUŘE/ využívají kmenotvorné přípony -et-, kde změni finálu na -c- (*kuřecí*, *zvířecí*). V případě *kočka* → *kočičí* jde o nepravidelné rozšíření kmene. Dalším nepravidelným slovem je *hovězí* ze slova *hovado*.

Prívlastňovací adjektiva jsou tvořena podle vzorů /OTCŮV/, /MATČIN/ sufixy -ův a -in. Jde o přívlastnění konkrétnímu jedinci, v případě plurálu se využívá sufixu -sk(ý).

Psovitý popisuje druh¹ podobný konkrétnímu zvířeti, vznik opět sufixací tentokrát sufixem -ovit(ý). Tento způsob slovtvorby se využívá především v zoologické terminologii při nutnosti popsat navzájem si podobná zvířata. „[T]erminologie však využívá celého typu velmi hojně.“ (Ibidem: 371)

2.2.2.3 Slovtvorba z adjektiv

Z adjektiv se tvoří z důvodu snahy zesílit, stupňovat, zeslabit, nebo negovat, tedy modifikovat původní adjektivum. Tato tendence je v případě zvířat omezená jen na několik slov: *červivější*, *přerybněný* (→ *přerybňovat*) ze sufixace. Co se týká prefixace, nejproduktivnějším prefixem je pa-, jenž umožňuje negovat téměř jakékoli zvíře: *pabýk*, *pakuň*, *paryba*, *paovce*, *paryba* a jejich následné převedení do adjektiv - *pabýčí*, *parybí*, ...

2.2.2.4 Kompozice

O adjektivních kompozitech tvrdí Mluvnice toto: „Tvoření složených přídavných jmen je v dnešní češtině častější slovtvorný postup, než je tvoření složených substantiv. Důvodem je – vedle současné obecné tendence k úspornému vyjadřování – především vzrůst víceslovných pojmenování sdružených (...).“ (Ibidem: 472)

S tímto tvrzením si v tomto oboru slovtvorby dovolím na základě výzkumu ČNK, viz praktická část, nesouhlasit. Počet adjektivních kompozit je rozhodně méně.

Kompozita se z hlediska složení dělí na tato:

- 1) Adjektivum je na začátku slova
 - a. Determinováno – *psohlavý*, *kozonoň*
 - b. Koordinováno – *koněspřežný*
- 2) Adjektivum je na konci slova
 - a. Determinováno – *stokoňový*

¹ Zpravidla živočišný druh

b. Koordinováno – *kočko-psovitý*

Jak je vidět i v uvedených příkladech, nad čistou kompozicí převažuje derivačně-kompoziční postup (*psohlavý*).

Čistá kompozice, tedy se spojovacím submorfem, konkrétněji -o-, je v oboru zvířat využita buď v koordinačním vztahu, kde popisuje něco mezi dvěma druhy zvířat (*kočko-psovitý*, *žabomyší*), nebo v determinačním, kde první část kompozita určuje blíže druhou: *psohlavý*, *kozonošý*, *rybožravý*. Tato spojení je snadné utvářet, pokud je potřeba popsat něco nového, a zároveň i snazší zapamatovat a vyslovovat: *koněspřežný* kombinuje na malém artikulačním prostoru mnoho konsonantů s minimem vokálů, takže ztěžuje jejich realizaci, na druhou stranu má konkrétně toto slovo již dlouhou tradici v českém lexiku.

Nevlastní kompozita jsou vzácnější, plní však stejné funkce jako ta čistá, tedy buď blíže určit druhou část kompozita (*rybchtivý*), nebo spojit dvě skutečnosti (*koněspřežný*).

2.2.3 Verba

Verba popisují činnost, která je charakteristická pro konkrétní zvíře v přeneseném významu (*kočkovat se*, (*z*)*prasit*).

Obecně se slovesa v češtině tvoří: „a) pomocí předpon; b) pomocí přípon; c) smíšeně, tedy předponami i příponami; d) reflexiv(iz)ací; e) spojením kteréhokoli způsobu a)-c) s reflexiv(iz)ací (...).“ (Ibidem: 386)

2.2.3.1 Prefixace

Tento způsob slovo tvorby využívá následující prefixy: do-, na-, nad-, o-, ob-, od-, po-, pod-, pro-, před-, při-, s-, u-, v-, za-, roz-, vy-, vz-, ne-. Ve všech těchto případech se verba tvoří z již existujících sloves: *do-svištět*, *na-syslit*, *od-supět*, *po-kočkovat*, *při-svištět*, *se-psout*, *u-kočkovat*, budeme se tomu věnovat pouze v praktické části této práce. Prefixy totiž umožňují široké spektrum rozlišování významu: *chroustat* → *rozchroustat*, *dochroustat*, *zchroustat*.

2.2.3.2 Sufixace

Co se týká sufixace sloves, je Mluvnice češtiny 1 jednoznačná: „[J]e přesnější chápat odvozování sloves pouze pomocí kmenotvorných přípon nikoli jako sufixaci (typickou pro

jména), nýbrž jako tvoření pouhým přechodem z jednoho tvaroslovného paradigmatu do druhého (tedy jako konverzi) (...).“ (Ibidem: 405-406)

Dále jmenuje několik sufixů před kmenotvornými příponami: -k- (*ty-k-a(t)*), -v- (*dá-v-a(t)*), -ink- (*sp-ink-a(t)*), -et- (*třep-et-a(t)*), -ot- (*chech-ot-a(t)*). (Ibidem: 406)

2.2.3.3 Konverze

Jak bylo řečeno výše, slovesa se tvoří zejména konverzí pomocí kmenotvorných přípon. Podle sémantiky se kmenotvorné přípony dělí do několika skupin. Jmenujme jen ty, které lze využít při tvoření nových slov s motivujícím slovtvorným základem zvířete:

2.2.3.3.1 Desubstantivizace

1) Slovesa s významem „chovat se jako někdo“

V tomto případě lze mluvit o kmenotvorných příponách -i(t) s variantou -či(t) a -ova(t).

Kmenotvorná přípona -i(t) zastupuje podle Mluvnice češtiny typ „otročit“ a jejím motivujícím základem jsou neodvozené názvy osob a zvířat mužského rodu a zřídka i ženského a středního. V případě středního rodu navíc vzniká význam „rodit mladé“: *kotit se, telit se*. Dalšími motivujícími slovy jsou ale i slova odvozená příponami -ař/ář: *včelařit*, -ák: *prasečit*, -ík (resp. -ník): *sokolničit*, a -ec: *mravenčit*. (Ibidem: 407)

V případě kmenotvorné přípony -ovat, mluvíme o typu „panovat“. Základem jsou substantiva maskulina, zřídka feminina, „[v]ýraznou skupinu tvoří přirovnávací desubstantiva od jmen zvířat s odstínem záporně pojaté a takto i hodnocené činnosti lidí nebo jiných živých bytostí: *papouškovat, sýčkovat, syslovat, špačkovat, parazitovat, kočkovat se*.“ (Ibidem: 407)

2) Slovesa s významem „stá(va)t se někým

Zde se dělí formanty na -ět/e(t) typ „zvlčet“ a -i(t) typ „zvítězit“.

Výsledkem slovtvorby podle typu „zvlčet“ jsou dokonavá slovesa, v jejichž případě jde převážně o prefixálně-sufixální, nebo prefixálně-konverzní odvozování. Nedokonavá slovesa jako *vlčet se* příliš nevyužívají. Slovtvorným základem jsou substantiva zakončená -ák a -(a). „Zřídka se slovesa tvoří od jmen zvířat, a to těch, jimž obvykle přisuzujeme záporné vlastnosti (*zvlčet*), anebo jsou expresivně hodnocena (*zhovadět*).“ (Ibidem: 408)

Podle Mluvnice češtiny je typ „vítězit“ méně produktivní, ale pokud lze brát v úvahu datum vydání této publikace, dovolím si nesouhlasit a podle zdroje ČNK¹ jsou častěji frekventovaná slova *vlčit, zvlčit, rybařit, zarybařit (si)*.

- 3) Slovesa významu: „učinit někoho někým podle základového slovesa“ s typem „hostit“
Tento způsob slovtvorby se v případě zvířat a jejich odvozenin neuplatňuje.

2.2.3.2 Změna vidu

Změny vidu je třeba z různých důvodů (opakovanost, nutnost přítomného tvaru slovesa), je tedy nutné doplnit vidovou dvojici již existujícího nově vzniklého slovesa. V případě potřeby perfektivizace se využívá kmenotvorné přípony -nou(t) a prefixace: *zchroustat* → *zchroustnout*. V případě imperfektivizace se uplatňují následující (kmenotvorné) přípony:

- 1) -v-a(t): od I., III., IV. a V. třídy sloves
- 2) -ova(t): od II., III., IV. a V. třídy sloves: *odblešit* → *odblešovat*
- 3) -ě/e(t): od I., II. a III. slovesné třídy

2.2.4 Adverbia

S ohledem na stanovené téma práce i autosémantika pojedná tato podkapitola pouze o tvoření adjektiv ze substantiv, adjektiv, popř. sloves.

2.2.4.1 Desubstantivizace sufixací

Zde existuje jediný typ, jenž je zároveň i jediným příkladem pro desubstantivizaci: „*koňmo*“. Vzhledem k sémantice tohoto typu adverbii, tedy: „*způsob uskutečnění děje, (...), způsob projevu chování, (...), způsob tělesné polohy a pohybu*“ (Ibidem: 433) lze předpokládat, že je možné vytvořit i slovo **pesmo* (tedy pohyb díky psímu spřežení), **oselmo*, **velbloudmo*. Na druhou stranu se tato slova ani jevy v českém prostředí nevyskytují, nejspíše kvůli historickému a geografickému kontextu, je tedy možné pouze vytušit, jak se tato slova tvoří.

2.2.4.2 Deadjektivizace

Tato kategorie slovtvorby adjektiv se dělí na ta z prvotních adjektiv, z desubstantivních a deverbativních. Vzhledem k zaměření na prvotně substantivní názvy zvířat tato práce nepojednává o slovtvorbě adverbii z primárních adjektiv.

¹ Viz kapitola 3.2.2

Existuje samostatná kategorie (typ „lišácky“) se vztahem k názvům zvířat, jež vyjadřuje vnější nebo vnitřní podobnost zvířete s expresivním zabarvením, většinou s odkazem na negativní vlastnosti zvířat: *kravsky, oslovsky, beránkovitě, medvědovitě*. (Ibidem: 439)

Jak je vidět, vznikají z adjektiv (zejména vzoru /MLADÝ/) s kvalitativním charakterem (*rybinovitě, lasicovitě, medvědovitě, papouškovitě*) pomocí formantu -y pro adjektiva na -sk(ý)/-ck(ý) a -ě/-e pro adjektiva na -ov(ý), -ovit(ý), -n(i).

2.3 Souhrn

Pokud mluvíme o takto tematicky uzavřené skupině, platí tato pravidla slovo tvorby:

Substantiva se tvoří všemi slovo tvornými procesy, frekvencí však převažuje sufixace.

Adjektiva jsou tvořena buď derivací slovo tvorným sufixem, nebo konverzí. Konverze bez využití dalších slovo tvorných postupů umožňuje skloňování podle jediného vzoru, ale zato umožňuje tvořit adjektiva ze všech (s výjimkou *koně*) zvířat podle jediného konverzního zakončení -í. Co se týče kompozice, je ve většině případů kombinována s derivací a kvantitou vytvořených slov se téměř vyrovná kompozičně tvořeným substantivům.

V případě sloves se nejčastěji využívá prefixace a konverze, sufixace bez dalších slovo tvorných postupů je vzácná. Nicméně se mohou tyto derivační postupy navzájem mísit, velmi častá je kombinace prefixálně-konverzní.

Adverbia přes svou možnost tvořit slova z většiny autosémantických slovních druhů v oboru živočichů a jejich slovo tvorby mají možnosti velmi omezené na desubstantivizaci s jediným doloženým využitím v případě *koně* a deadjektivizaci, kde jsou možnosti o něco širší, nicméně s pouhými dvěma zakončeními.

Z toho tedy vyplývá, že v případě tvoření slov ze zvířat je možné využít všechny typy slovo tvorby, nejfrekventovanější je konverze a derivace díky nejfrekventovanější tvořenému slovnímu druhu (substantivu). Kompozice je využívána zejména u substantiv a adjektiv, kde má největší spektrum možností. Naproti tomu verba a adverbia možnosti kompozice s ohledem na obor této práce nová slova netvoří.

3 Český národní korpus

V ČNK byla vyhledávána jazyková data na základě souboru hlásek v lemmatech, např. dotaz: „lemma *v[úo]l*“ našel systém všechny kombinace grafémů v daném pořadí s jakýmkoli počátkem a jakýmkoli zakončením (*vůl, volavka, buvol, volský, volavkový, volek, volovina, bůvolí, buvolec, volkův, volavčí, voleček, buvolky, volovinka, volovský*), které tomuto uspořádání hlásek vyhovovaly.

Jak je vidět, bylo potřeba výsledky roztrždit (*volavka, buvol* versus *vůl, volovina*) dle jednotlivých kořenů slov různých zvířat, ale i odstranit nežádoucí výsledky, jež nutně musely na základě tohoto typu vyhledávání dle kombinace hlásek vzniknout (*kráva – kraví, kravata*).

Vzhledem k systémové lemmatizaci¹, jménům a překlepům jsou v ČNK někdy chyby. Pokud byla takováto chyba nalezena během hledání na základě kořenů, bylo toto slovo do této bakalářské práce ručně přičteno k příslušnému lemmatu². Slova existující pouze jako vlastní jméno – *beranovský senior, Beranovský potok* – nejsou brána v potaz. Slova, jež se vyskytují v korpusu jako propria i apelativa, jsou tříděna na základě grafémů: srovnej *Králík byl dlouholetým ředitelem a chovatelství králíků*.

Další metodou hledání v ČNK bylo pomocí dotazů na fráze (srovnej v kapitole 3.1). Tato metoda spočívá v zadání nejen kombinace hlásek, ale i slov. Najde tedy podle zadání kombinaci slov „jako“ a daného zvířete s možností několika slov mezi těmito hledanými, v případě této práce byla dána tolerance maximálně 2 slova: *mazaný jako liška, tak, jako je liška mazaná,...*

V každém z těchto případů byl použit korpus *syn2013pub*³, jakožto souhrn žurnalistických⁴ textů, které nejlépe ukazují aktuální úzus jazyka, a jakožto nejaktuálnější dostupný korpusový zdroj.

Výběr konkrétních pojmenování zvířat byl proveden na základě publikace *Svět zvířat a jejich následné frekvence využití v žurnalistice* (srovnej *žížala (1148), scink (31)*). Z tohoto důvodu je např. nejvíce prostoru dáno obratlovcům, a to zejména těm v českém prostředí historicky dobře známým, kteří navíc často umožňují posun významu, a z těchto slov následně i další slovtvorné řady (*prase → prasárna*).

¹ „lemma“ *prosvištěl* patří fakticky pod lemma *prosvištět*

² Viz *bobrovníci* v podkapitole 3.2.1 Savci

³ Křen, M. – Hnátková, M. – Jelínek, T. – Petkevič, V. – Procházka, P – Skoumalová, H.: *SYN2013PUB: Korpus psané publicistiky*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2013. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>

⁴ Souhrn publicistiky a zpravodajství

V každé podkapitole jsou pro větší přehlednost a názornost grafy zobrazující slovotvorné řady. V případě, že slovo tvoří buď jen minimum nových pojmenování, nebo jen pojmenování vytvořená primárně z názvu daného živočicha¹, graf vytvořen není.

Frekvence jednotlivých slov je v závorce za konkrétním slovem. V případě, že je počet výskytů v ČNK menší nebo roven dvěma, není nové pojmenování v práci zmíněno, pokud nejde o zvláštní důvod, ve většině těchto případů jde o slovo, jež tvoří další slovotvorné řady. Další případy popisují poznámky pod čarou.

3.1 Domácí fauna

Názvy domestikovaných zvířat jsou v našich podmínkách nejsnazším základem pro nová pojmenování, přirovnání a fráze. Společnost a obživu poskytují našemu národu již po staletí.

Několik příkladů: *vůl, prase, kráva, slepice, ovce*. Z těchto původně neutrálních obecných jmen polysémií vznikla pejorativa a vulgarismy.

Díky stereotypním vlastnostem právě těch nejnámějších vznikla přirovnání *jako kočka s myší, chovat se jako prase, být na někoho jako pes*. Dá se předpokládat, že tato přirovnání byla inspirací pro vznik nových pojmenování s využitím slovotvorných postupů a následných slovotvorných řad: *prase* → *prasečí* → *prasečina* → *prasečinka*.

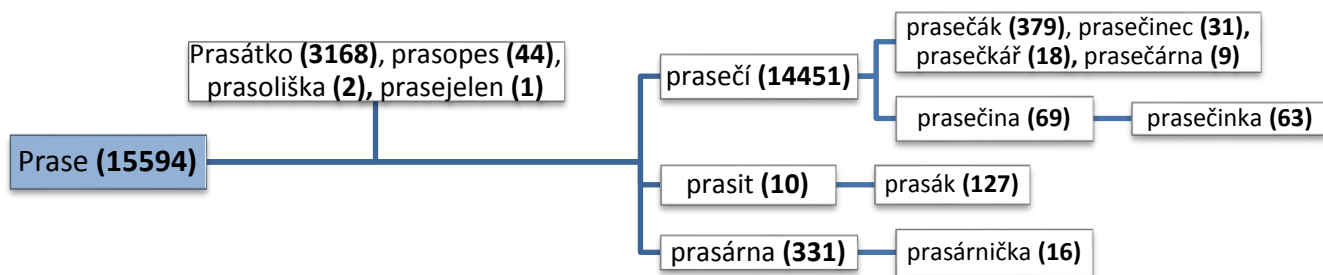
3.1.1 Savci

Jak je vidět výše, nejvíce vulgárních pojmenování pochází z původně neutrálních názvů domácích zvířat. Pro ilustraci: *(tlusté) prase, (špinavého) psa, vola, (mlsnou) kozu, (hloupou) ovci, (tvrdohlavého) berana, krávu*. I zde se uplatňuje sufixace u tvoření adjektiv (*volský, beranův*) i ostatních slovních druhů (*medvědisko, kozelec, prasecký* → *prasecky*). Pomocí konverze se tvoří ostatní slovní druhy (*konit, psí*), pomocí kompozice pak zejména substantiva a adjektiva² (*biokráva, kočkopes, koněspřežný*).

¹ Do těchto případů jsou zahrnuty i případy, v nichž pokračuje slovotvorná řada jen přechylováním, nebo konverzí

² Viz podkapitoly 2.2.1.3 a 2.2.2.4

Základové slovo *prase* umožňuje tvoření nových slov ve všech relevantních slovních druzích (viz kapitola 2.1). Pomocí kompozice (*prasopes prasejelen*¹, *prasoliška*²), sufixace (*prasečák*, *prasečinec*, *prasečkář*) a konverze (*prasečí*) je možné vytvořit slova s posunutým významem. Původní živočich posouvá svůj význam do vulgarismu znamenající špinavosti nebo nechutnosti (zejména ve spojení se sexualitou), a z něj se tvoří stejnými procesy

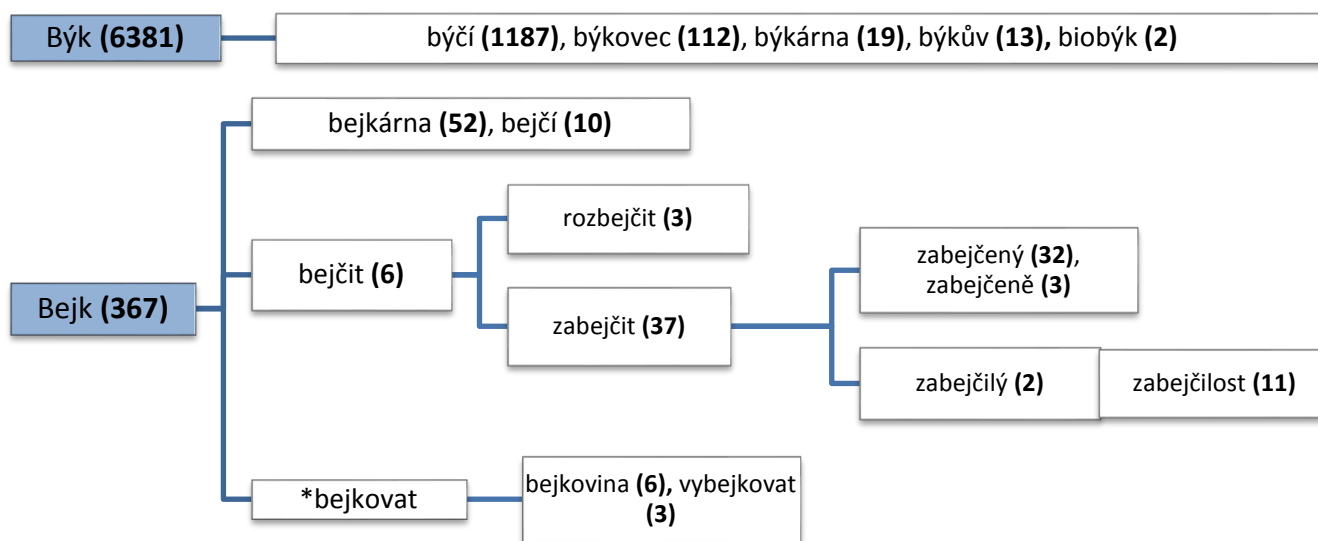
následující slova: *prasák*, *prasárna*, *prasečina* → *prasečinka*.

Vůl (2481) je další ukázkou slova s posunutým významem k vulgarismu s významem původně narážejícím na vykleštěnost býka, dnes zejména na inteligenci adresáta. Jeho slovo tvorba je rozdělená téměř napůl – původní význam se svými fundovanými slovy (*volek* (104) → *voleček*(11)) a přenesený význam hlouposti (*volovina* (223) → *volovinka*(8)). Jeho slovo tvorba je však oproti ostatním domácím zvířatům omezená. Nicméně na tento příklad ukazuje velmi dobře, jak frekvence využití s postupnými novými pojmenováními klesá (srovnej *vůl*, *volek* a *voleček*).

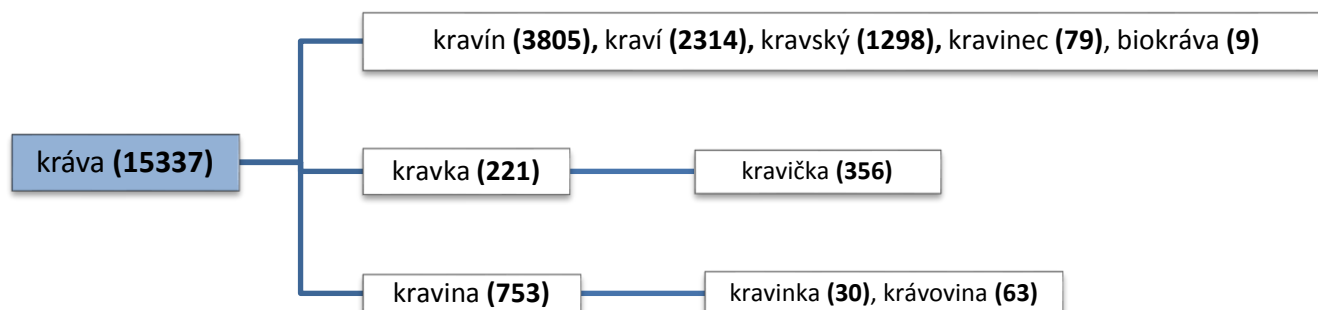
¹ Přestože má v korpusu jediný výskyt, jedná se o překlad domorodého pojmenování specifického druhu prasete

² V každém případě jde o jiný význam: překlad ruské nadávky a zvíře na kresbě Bucharina

Býk (bejk) je příkladem slova, jehož nespisovná varianta tvoří paralelní možnost slovo tvorby jako ta spisovná¹, i když nespisovná varianta má více nových pojmenování: Hybridní kompozitum *biobýk* má sice doložené jen dva případy, ale do grafu byl začleněn s ohledem na podobná kompozita v případech ostatních zvířat *biokuře*, *biohovězí*, *biokapr* a na fakt, že *bio-* je dnes možné přidat k jakékoli věci, a nejen potravíně a zvířeti, související s potravinářským průmyslem. Navíc tvoří verba a z nich ještě další slovtvorné řady, viz *zabejčit* → *zabejčilý*² → *zabejčilost*.

Kráva patří ke skotu, což jak je vidět výše, předpoklad k tomu, aby zapadla do vulgarismů, tentokrát jasně mířené do feminin, hodnotí inteligenci adresátky. Dle asociace s *volem* má podobnou slovo tvorbu dělitelnou na původní živočišný (*kravín*, *kraví*, *kravinec*) a přenesený vulgární význam (*kravina*, *krávovina*, *kravinka*). Jak je jasně vidět, hlavním

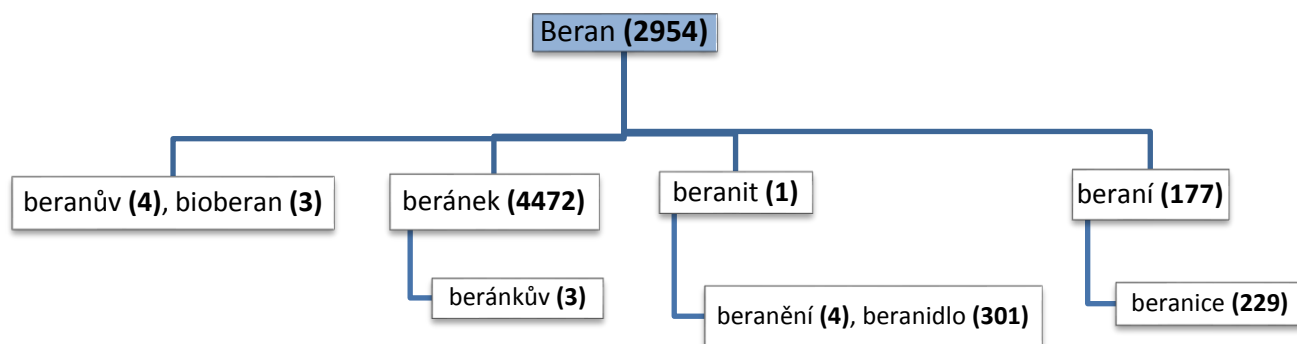

¹ V některých případech je nemožné slovo převést do spisovné varianty se stejným slovtvorným základem (srovnej *zabejčilost* a *býkárna/bejkárna*)

² Zařazeno vzhledem ke vztahu fundace pro frekventovanější pojmenování

slovo tvorným procesem zde jsou kompozice hybridní (*biokráva*), ale zejména sufixace (*kravín, kravař, kravařský, kravský, kravička, kravinec*) a v menšině i konverze (*kraví*). Oproti *praseti* a svým maskulinním protějškům (*vůl, býk*) má ale rozhodně, alespoň co se týká užívaných výrazů, menší slovo tvorbu, o to jsou tato nově tvořená lexika využívanější:

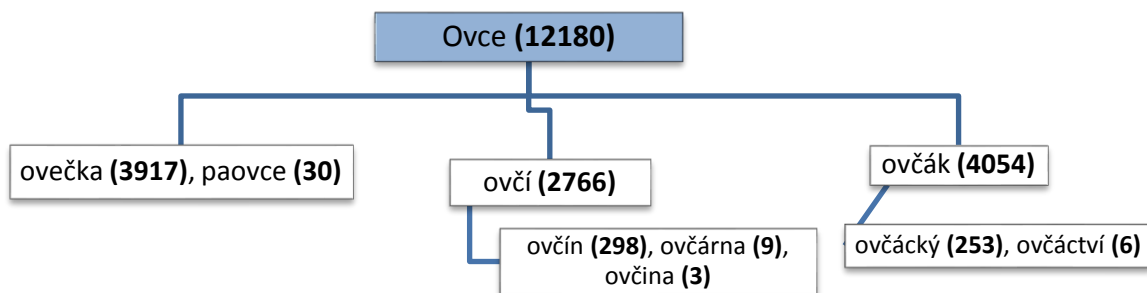
Beran symbolizuje tvrdohlavost, nebo mírnost. V případě oslovení se používá jako součást fráze (*jsi tvrdohlavý/á jako beran*).¹ Na základě vnější i významové podobnosti poté vzniklo sufixací slovo *beranidlo* a prefixálně konverzním způsobem *zaberanit (se)*. V případě metafor mírnosti jsou volena deminutiva (*beránek boží, mírný/á jako beránek*). Na základě vnější podobnosti s oblaky vzniklo i obecné pojmenování typu mraku (*Dnes jsou na obloze beránky*².) Tato slova už do aktuální slovo tvorby dál nijak nepřispívají, veškerá další slovo tvorba (na rozdíl od např. *vola*) přímo významově souvisí s živočichem: *beranice, beraní, beranění, beránek, bioberan*.

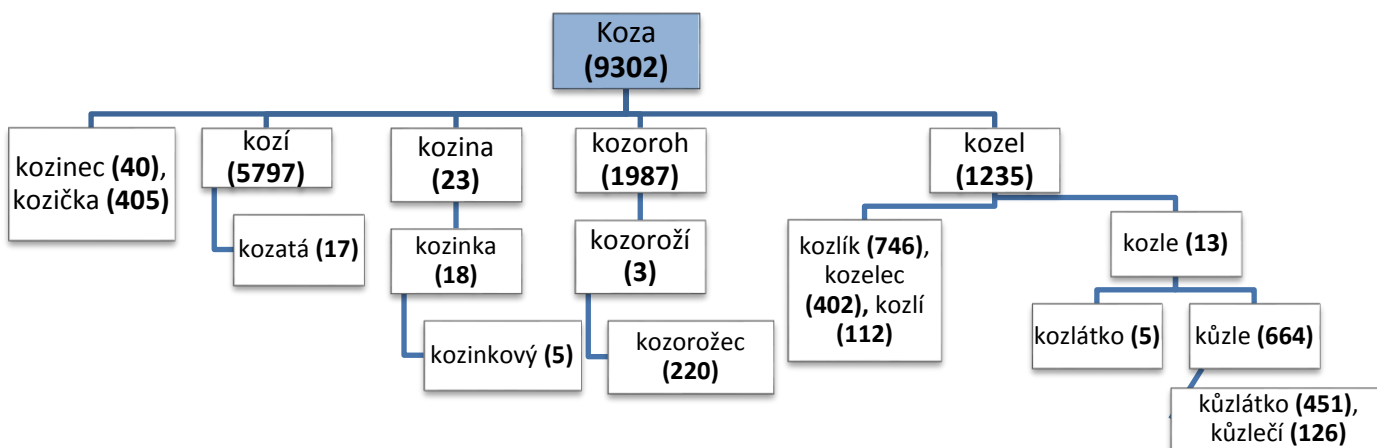
Ovce je naproti tomu symbolem mírnosti (opět v podobě deminutiva *ovečka*), nebo naivity až hlouposti. V tomto případě mimo přirovnání *hloupý/á jako ovce*, opět v bezpohlavní verzi, dosud neexistuje lexikum vytvořené na základě posunutí významu směrem k přirovnání. Proto jsou veškerá nově tvořená slova spojena s původním významem jakožto součást fauny (*ovce, ovčák, ovčí, ovčín, ovčárna, ovčácký, ovečka, paovce, ovčina, ovčáctví*).

¹ Toto přirovnání přes maskulinum *beran* není rozhodující pro pohlaví adresáta

² Se změnou na maskulinum inanimatum

Koza zejména skrze své zahnuté rohy přišla k negativní symbolice (d'ábel), a ani přes svou užitečnost a často nezbytnou úlohu v hospodářství se nedostala do pozitivnějších asociací¹ – *mlsný/á (jako) koza, smrdí jako kozel, starý kozel, kozí nohy*, vulgární antroponym *koza (pitomá)*, *kozy*² jakožto hanlivé označení poprsí. Pro svou podobnost a rozmanitost druhů vzniká mnoho kompozit pravých označující další, dosud neznámé druhy zvířat a rostlin (*kozoroh, kozonoha*). Velmi oblíbeným slovtvorným procesem je v případě tohoto živočicha sufixace: *kozička, koelec, kozlíkový, kozinec, kozinka, kozatka*, v menšině i konverze (*kozlí*), nebo konverze z kompozita (*kozorožec*). Slovo *kozel* se stalo předlohou nejen pro jméno piva. Na základě tohoto pojmenování potom vzniká další slovní zásoba: *Kozlovna (405)*, *kozelský (6)*, *Kozelský (55)*.

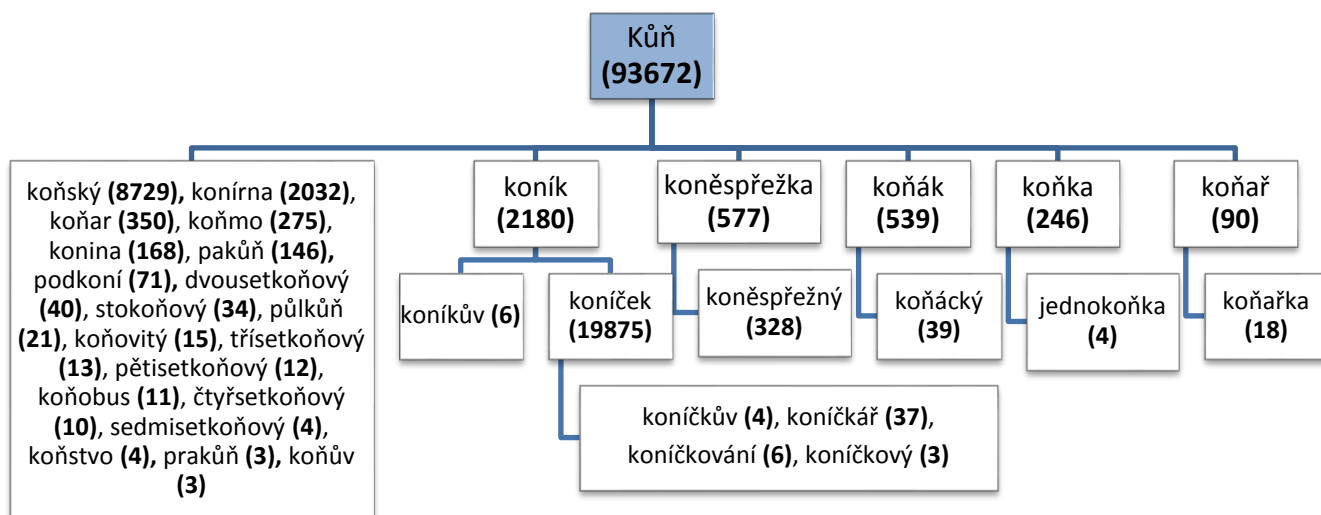

Kůň patří do nejproduktivnější skupiny, obsahuje totiž více variant např. v případě člověka, co s koňmi pracuje: *podkoní, koňák, koňář, koňářka, koňáčka*, a od nich ještě derivuje další slova: *koňácký, koňákův, koňářina, koňářství*. Samozřejmě jsou kompozita hybridní (*biokůň, prakůň*), nepravá (*koněspřežka, konipásek, dvouseťkoňový*) i několik pravých (*koňokol, koňobus, koňosud*). Navíc je to jediné doložené adverbium vzniklé sufixací

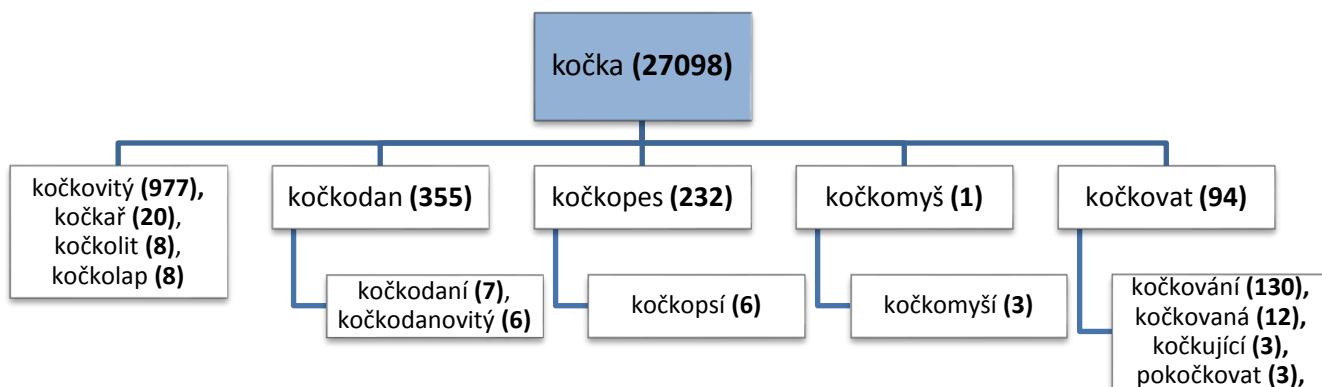
¹ Zde je potřeba rozlišit pohlaví adresáta.

² Lemmata *kozatý a *překozatý vzhledem k adresátovi nejsou možná

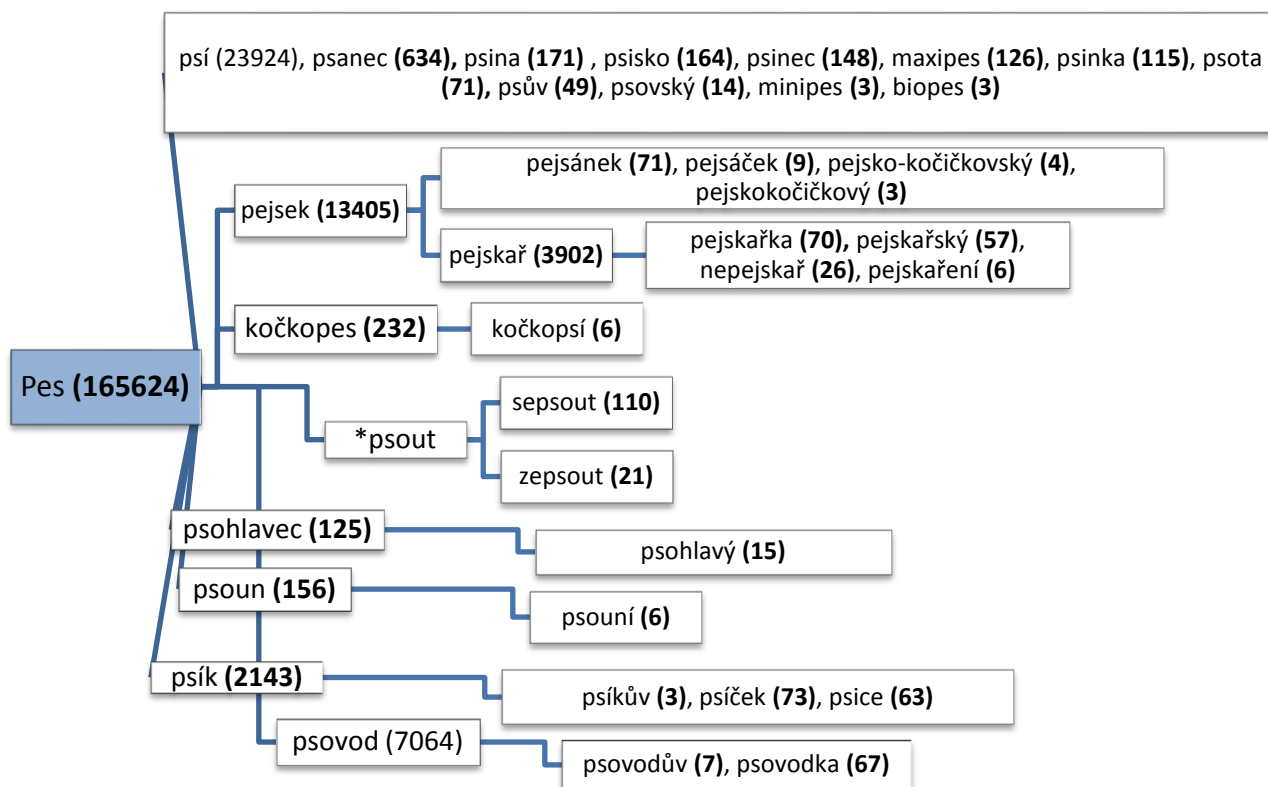
-mo: *koňmo*. Deminutivizací sufixem vzniklo postupně slovo *koníček* s posunutým významem, jež ovšem stále funguje i ve svém původním významu. Dalším posunutím významu se označuje tělocvičné nářadí se synonymem *koza*.

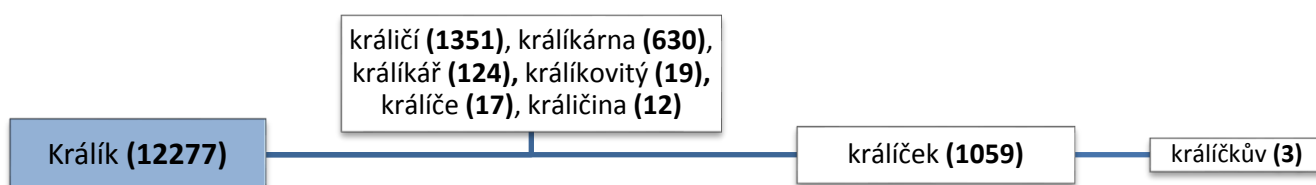
Kočka oproti ostatním antroponymům tvořeným z názvů zvířat není vulgarismem, nýbrž často až deminutivem (*kočička, kocourek*), i v tomto případě jde tedy o expresivní vyjádření, tentokrát ale v pozitivním směru – symbolizuje ladnost, krásu, vášnivost a sexualitu. Tvoří jediné sloveso (*kočkovat se*) a z něj následné odvozeniny (*pokočkovat*). V oblasti substantiv je produktivní zejména ve složeninách (*kočkopos, kočkolap, medvědokočka*). Ovšem ani v oblasti sufixace si nezadá s např. *prasetem: kočkovitý, kočkař. Kočkující se* je jediným doloženým případem konverze.

Pes je považovaný za nejlepšího přítele člověka, proto má nejvíce přívlastků (*věrný, asistent, záchranář*). Patří, společně s výše zmíněným *prasetem*, v kategorii fundovaných verb k nejpoužívanějším (*peskovat*¹, *sepsout*, *zepsout*). Ještě větší produktivitu vykazuje v substantivech (*psanec*, *psisko*).

Králík je méně obvyklé domácí zvíře, nicméně nesmí být zapomenut. Tvoří menší lexikum, bez přeneseného významu nemá tolik potenciálu, navíc není stereotypně příliš známý. Jediné přirovnání, jež se k němu vztahuje, se týká jeho sexuality: *dělají to jako králíci*. Nejčastějším slovotvorným postupem je sufixace: *králíkárna, králíkář, králíkovitý*. Navíc se zde uplatňuje krácení vokálů dle pravidel zmíněných v jednotlivých kapitolách věnovaných konkrétním slovotvorným procesům.

¹ Zde je problematika etymologie, viz RYŠÁNEK, František. K původu slovesa *peskovati*. *Naše řeč*. 1956, roč. 39. 3-4. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=cz&vol=39#h2>

Jak tedy vyplývá z grafů, nejčastější slovotvorba je ta vzniklá primárně, co se týká domestikovaných savců, nicméně ani sekundární není výjimkou.

3.1.2 Ptáci

Přenesením významu se do vulgární sémantiky dostala slova *husa*, *kačena*, *krůta* a *slepice*, tedy nejčastěji a nejdéle historicky chované ptactvo u nás. Z tohoto hlediska mají tedy potenciál stát se postupně vulgarismy i jejich mužské protějšky, v případě savců toto pravidlo platí (*kráva* – *vůl*, (*hloupá*) *ovce* – (*tvrdohlavý*) *beran*, *pes* – *čuba*, *čubka*, (*starý*) *kozel* – (*mlsná*) *koza*). Dá se tudíž předpokládat, že v budoucnu nově tvořené vulgarismy půjdou právě tímto směrem, dobrým začátkem jsou přirovnání *kohout* – *jako dva kohouti na jednom smetišti* a *krocán* – *naparuje se jako krocán*.

Dalším často využívaným slovotvorným procesem k vytvoření nového významu ve slovním spojení právě díky stereotypům v chování těchto zvířat a podobnosti s jiným jevem je konverze (*husí kůže*, *holubí vejce*).

Suffixace se uplatňuje nejčastěji: při tvoření lidí, kteří s danými zvířaty pracují (*holubář*, *kanárkář*, *slepičář*, *slepičkář*, *papouškář*, *kachnař*, *ptáčník*) a místa, kde přebývají (*kurník*, *husinec*¹, *holubník*, *perličník*,² *husník*, *husárna*, *husník*, *kachninec*, *kachnárna*, *kačník*, *kačinec*).

Pomocí konverze vznikají zejména verba odkazující právě na stereotypní vnímání zvířat (*slepičit*, *papouškovat*).

Kompozice je oblíbená u substantiv, viz kapitola Substantiva (2.2.1.1.).

Husa (**6878**) spolu s *krůtou* (**1426**) patří k méně produktivním lexikálním jednotkám (srovnej s *holubem*): *husí* (**3385**), *husička* (**257**), *husopaska* (**48**), *husina* (**18**), *husinec* (**9**) a maskulinní protějšky *houser* (**581**), *krocán* (**1061**), (*krocánovitý* (**46**), *krocání* (**44**)).

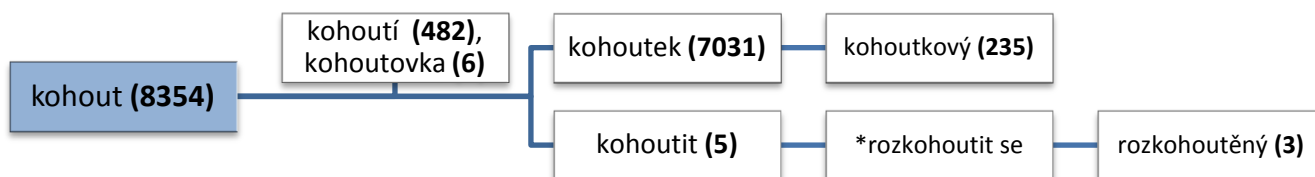
¹ V tomto případě jde i o obec, i o zastaralý název, dosud využívaný ve slovenštině

² „Novým názvem v češtině je *perličník*, jímž se označuje chlívek pro perličky (jejich chov ve velkém u nás nyní rozmáhá).“ (Naše řeč, 37/7-8)

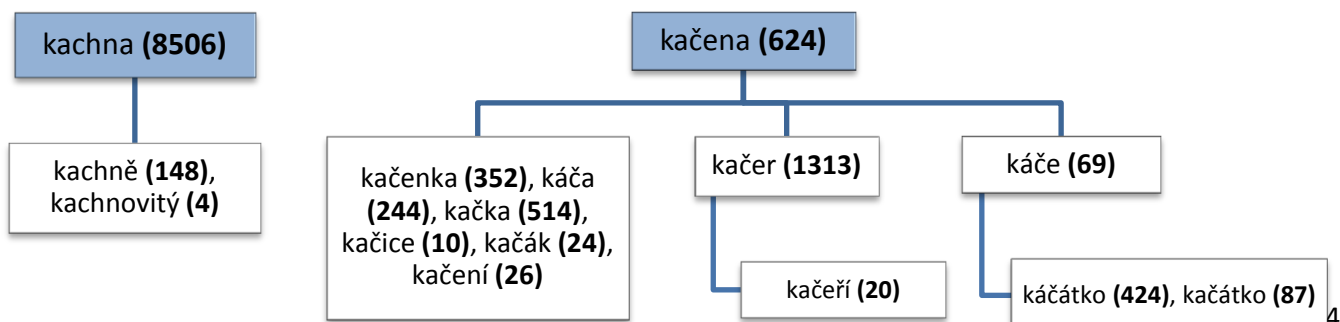
Slepice naproti tomu tvoří mnoho nových slov spojených s konkrétním zvířetem (*slepičí, bioslepice, slepičák, slepičinec, slepičář, slepičák*). Z vytvořeného vulgarismu *slepice* není dosud slovtvorba aktivní.

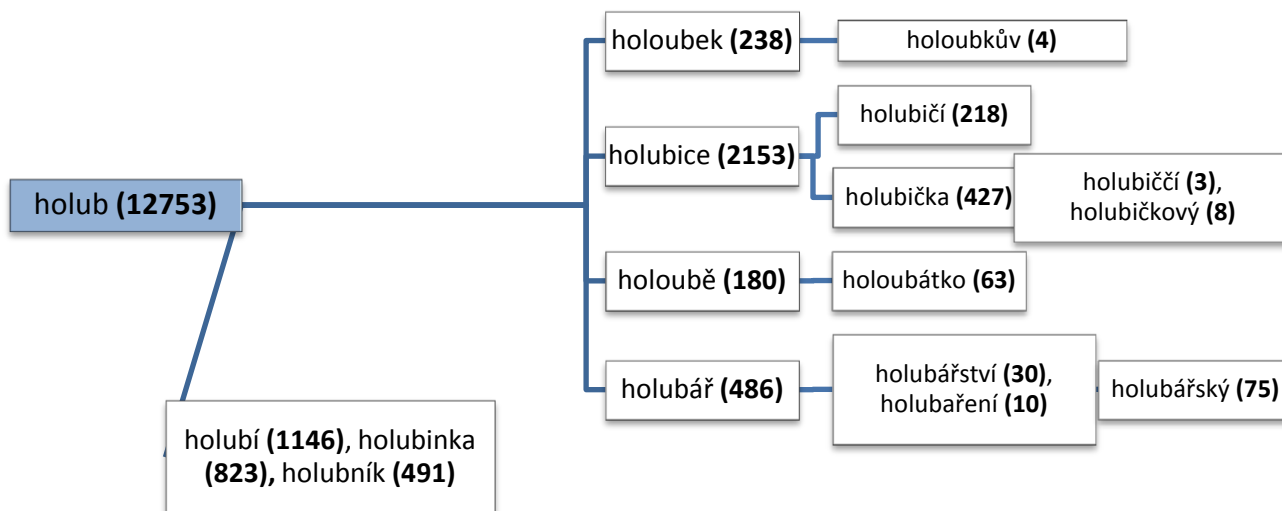
Kohout jakožto protějšek *slepice* má podobné slovtvorné možnosti: *kohoutí, kohoutovka, kohoutit* → *rozkohoutit* → *rozkohoutěný*; *kohoutek* → *kohoutkův*. Z původního zvířete později vzniklo deminutivizací *kohoutek* a z něj následně slova *bezkohoutkový*.

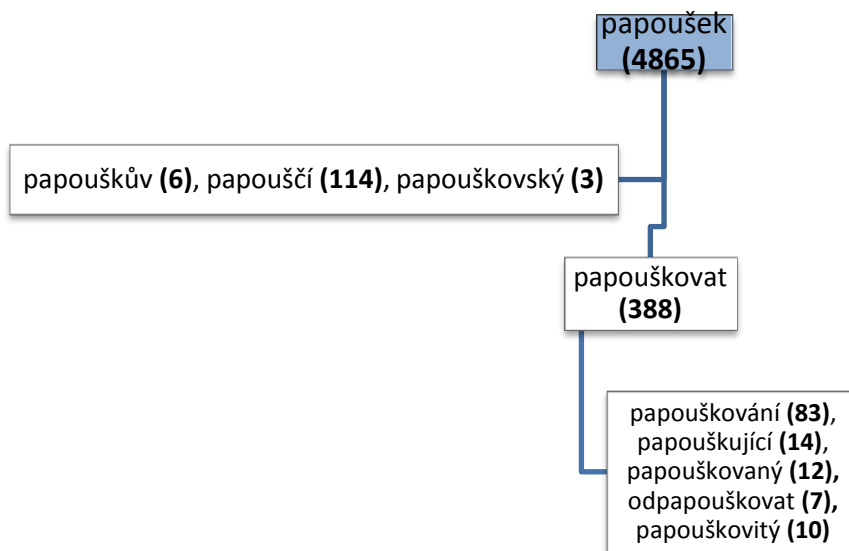
Kachna (kačer, kačena) je potenciálně velmi dobrým fundujícím slovem: *kachní, kachnička, kačenka*. Jak je vidět, existují 2 varianty pro zvíře zoologické známé jako *kachna*, navíc je zde možné rozlišit samici od samce, což například *komár* v běžné komunikaci neumožňuje.

Holub patří mezi nejproduktivnější fundující slova, navíc umožňuje víceznačný výklad konkrétních slov: *holubice*, *holubí*, *holubinka*, *holubník*, *holubář*, *holubička*. *Holubice* má často přívlastky *mírná*, *mírová* a *holubička* je dokonce jednoduchým cvikem.

Papoušek patří spíše do kategorie exotických mazlíčků, nicméně vzhledem k zakořenění v českém lexiku a jeho charakteristické vlastnosti (opakování) je nutné mu věnovat větší pozornost:

3.1.3 Mlád'ata

V domácí fauně existují výjimky oproti klasickému tvoření mlád'at: srovnej *tele*, *jehně (1184)*, *sele (2501)*, *hřibě (1347)*, *štěně (5939)* a *kůzle*, *kotě (3128)*, *house (4687)*, *krůtě (18)*,

*holoubě, kuře*¹ (11966), *kachně/káče*. V této práci není kladen důraz na etymologii², a pokud ano, jen v základech.

Mládě jakožto slovo základové je produktivní v menší míře než dospělec, nicméně i ono stojí z hlediska slovo tvorby za zmínku: *jehněčí* (2068), *jehnětina* (7), *hříbátko* (279), *hříběcí* (283), *hříbárna* (6), *štěňátko* (1183), *štěněčí* (49), *štěněcí* (40), *štěničník* (19), *kůzlečí*, *kůzlátko*, *kozle*, *kůzlečí*, *kozlátko*, *koťátko* (620), *housátko* (27), *kuřecí* (10581), *kuřátko* (1190), *káčátko/kačátko/kachňátko*. *Tele* je jeden z příkladů, kdy *rodit* konkrétní mládě má vlastní univerbizovaný lexém, stejně jako další (domácí) zvířata³ *telit*, *otelená*⁴.

3.2 Česká zvířata žijící divoce⁵

3.2.1 Savci

Savci žijící divoce na našem území jsou zdrojem zejména přirovnání (*bručí jako medvěd*, *chlupatý/á jako medvěd*, *vypadá jako krysa*) a ustálených sousloví (*medvědí služba*, *zaječí úmysly*).

Zdrojem vulgarismů jsou pouze v případě, že nějakým způsobem lidem přímo škodí a dostávají se s nimi často do styku (*krysa*, *myš*, srovnej *zajíc*, *křeček*). Naopak deminutiva jsou velmi frekventovaná jakožto antroponyma domácká (*medvídek*, *zajíček*, *myška*, *myšička*) zejména ve vztahu rodičů k dětem a mezi milenci.

Derivace je tedy využívána zejména u deminutiv (*praveverka* – prefixace, *zajíček*, *ježeček* – sufixace).

Nejčastějším slovo tvorným procesem bývá konverze (*vlčet*), ať už v případě sloves, která popisují činnost podobnou té, co dělají zvířata, nebo stereotyp, jenž se váže ke konkrétnímu

¹ Z původního lexému *kur*

² ŠÍPKOVÁ, Milena. K původu pojmenování z tematického okruhu zemědělské terminologie. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. 1995, A 43.97-103.

³ Srovnej *okotit se*

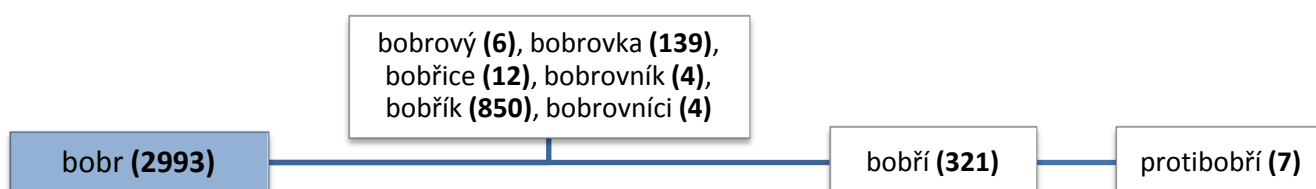
⁴ Lemmatem je *otelený*, ale toto slovo významově nesedí

⁵ Z důvodu dlouhodobého historického sžití se Slováky a Poláky jsou v této práci považována i zvířata žijící na Slovensku a v Polsku, za zvířata žijící na našem území, pokud mají šanci se na našem území dlouhodoběji objevit (*medvěd*, *vlk*)

zvířeti (*vyhrabošit¹, krysařit*). O konverzi jde i v případě přechodu z přirovnání k sousloví skrz adjektiva (*utíká jak zajíc – má zaječí úmysly*) a v případě přivlastňování nebo podobnosti sufixace (*vlkův, medvědovitý*).

Kompozice je často využívána dle pravidel v kapitole 2.2.1 jak pravá (*medvědobijec, krysoveverka*), tak nepravá (*myšilov*) i hybridní (*megamyš*).

Bobr k těmto slovům patří zejména díky *bobříku odvahy, mlčení* a dalším, jež plnily děti seskupené do různých organizací. Samozřejmostí je konverze (*bobří - /JARNÍ/*) a produktivní sufixace: *bobřík, bobřice, bobrovníci²*.

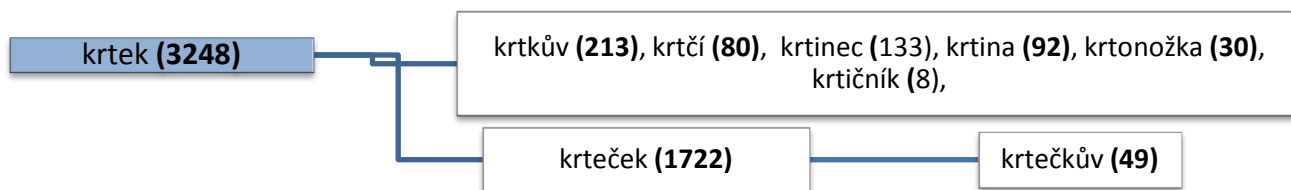
Jelen (1583) / laň (252) bývají pověstní svou ladností a rychlostí (*vyskočil jako jelen, troubí jako jelen, plachá jako laň, běhá jako laň/laňka, štíhlá jako laň*). Další slova vznikla podobně jako v dalších případech lovné zvěře: *jelení (439), jelenice (41), jelenicový (25), jelenovitý (60), jelenec (29), jelenův (4), laňka (54)*.

Ježek (458) je hlasitý (*dupe jako ježek, hlava/vlasy jako ježek, jako ježek v kleci*), jeho slovo tvorba je omezena na: *ježeček (7), ježkův (105), ježčí (10)*.

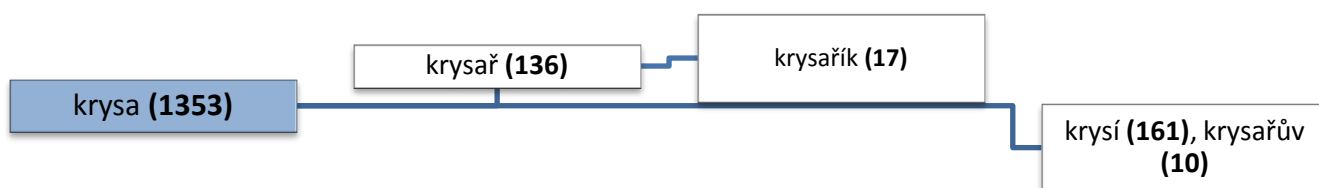
Krtek se proslavil zejména díky dětské pohádkové sérii *Krtek*, jeho slovo tvorbu to zčásti ovlivnilo: *k/Krteček, K/krtkův*, v této práci tento rozdíl není brán v potaz.

¹ S prefixací

² Fakticky jde o lemma „bobrovník“, ale systém KonText má špatně zadaný tvar lemmatu

Krysa jakožto škůdce má negativní konotace (skrývat se jako krysa, chovat se/reagovat jako krysa, utopit se jako krysa, chcípnout jako krysa, žít jako krysa, hbitý jako krysa, bránit se jako krysa zahnaná/zatlačená do kouta, oči jako krysa), nicméně jako slovtvorný základ je produktivní: *krysař, krysí, krysařík*.

Křeček je symbolem nenasytosti: *prskat jako křeček, pobíhat sem tam jako křeček, dělá si zásoby jako křeček, jako křeček v kole/kolečku/bubnu, pusou nacpanou jako křeček., prskat jako křeček, cpát se jako křeček*. Ve slovtvorbě je velmi produktivní s využitím všech slovtvorných postupů zmíněných v kapitole 2.2: *křeček, křečkův, křečkování, křečkovat*.

Lasice (14) se v češtině prosadila svou mrštností: *mrštný jako lasička, rychlý jako lasička, protáhnout se jako lasice, svižně jako lasička*. Jakožto slovtvorný základ tvoří jen malou část lexika: *lasička (75), lasicovitý (14)*.

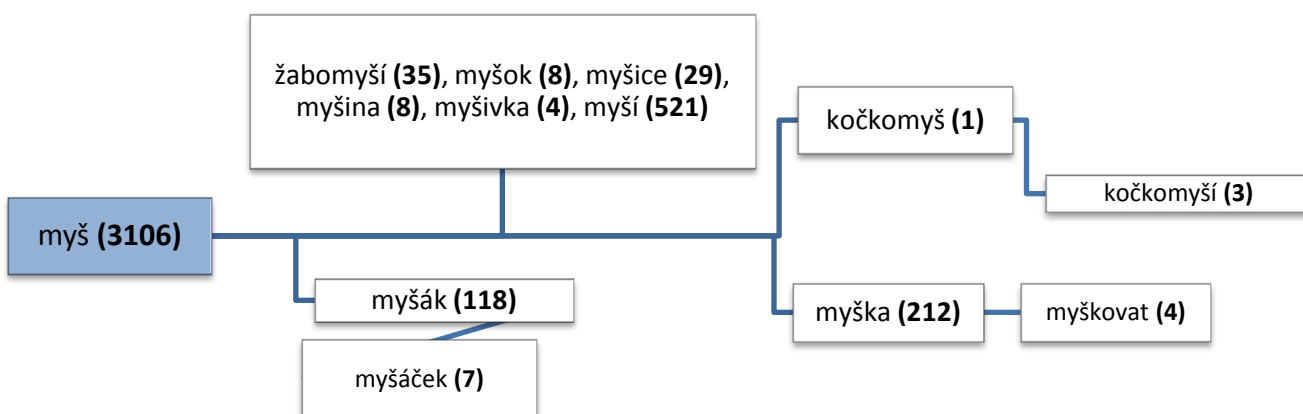
Liška proslula svou inteligencí a výrazným zbarvením srsti: *zametá jako liška ocasem, falešný jako liška, chytrý jako liška, huňatý jako liška, dlouhý jako liščí ocas, vychytralý jako liška, mazaný jako liška, chválí si něco jako liška ocas, jako liška v kurníku, zrzavý jako liška, cítí se jako liška v noře*. Lexikum se základem tohoto živočicha je obsáhlé: *liščí, liščin*. Jak je vidno, zahrnuje i slova s posunutým významem právě na základě stereotypního vidění liščina,

resp. lišákova charakteru (*lišácky*). Je nutno poznamenat, že homonymní houba *liška* má stejné skloňování, lze tedy v případě slovtvorby vycházet jen z kontextu.

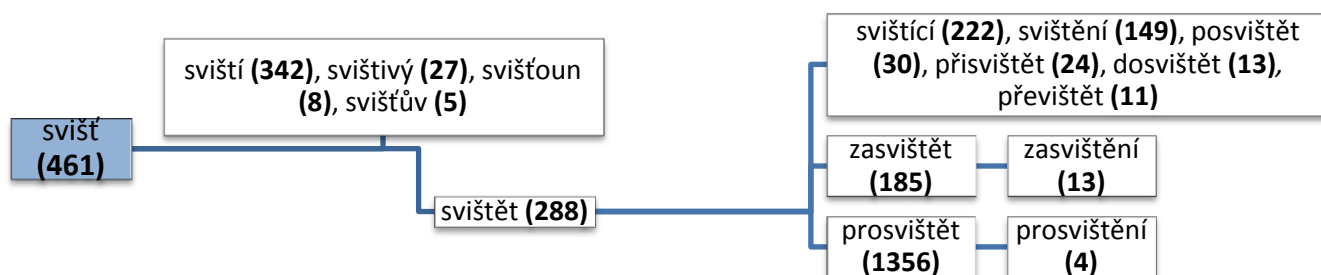

Nejen *medvědí* neohrabanost a velikost určily přirovnání *přešlapovat jako medvěd, kolíbat se jako medvěd, bručet jako medvěd, počínat si jako medvěd, silný jako medvěd, chlupatý jako medvěd, řídit jako medvěd utržený z řetězu, obejmout jako medvěd, mít ruce jako medvěd, bojuje jako medvěd, tancovat jako medvěd, stisk jako medvěd* jako velmi častý jev v naší kultuře. Takto vypadá lexikum z něj utvořené: *medvědí (527), medvědárium (20), medvěďář (18), medvěďinec (7), medvěďovitý (19)*.

Na pomezí mezi domácími, i když ze strany lidí nechtěně, a divoce žijícími zvířaty stojí *myš*. *Medvěd* proslul svou silou a mrzutostí, naproti tomu *myš* je symbolem možnosti ztratit se z dohledu, a mnohdy tohoto umění využít, nebo naopak být povinen silnějšímu ustoupit: *běhat/jezdit/lítat/makat jako motorová myš, koukat/hledět/zírat/cítit se jako vyoraná myš, vypadat/působit/oblékat se jako šedá myš(ka)*. I díky její pověstné hbitosti až vychytralosti (krade lidem jídlo) vzniklo deminutivizací a přenesením významu slovo *myška* označující manévr v řízení dopravního prostředku, a z něj, vzhledem k tomu, že jde o specifický typ pohybu, vzniklo sloveso *myškovat*.

Svišť (461) se objevuje zejména na Slovensku, u nás jen minimálně, přesto ani tento fakt nezabránil progresivní stereotypizační slovo tvorbě, aby dobře fungovala. *Svišťův* (3) typický zvuk (*pískat jako svišť*) inspiroval k novým pojmenováním reality včetně vyjádření velké rychlosti: *prosvištět, svištět*.

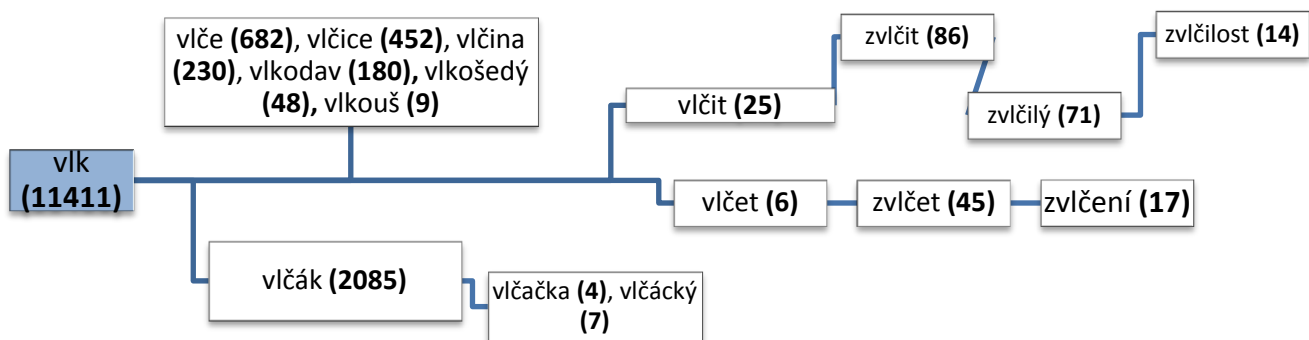

Syslit (3), *syslík* (3), *syslení* (3) jsou lexémy vytvořené na základě nenápadného živočicha *sysla* (2159). Jeho šetrnost v jídle až lakomství dalo vzniknout verbům (a z nich derivovaných slovních druhů) spojeným již jen s tímto stereotypem.

Veverka je opakem *sysla*, v našich končinách je dobře známá, tvoří mnoho slov, ale kromě několika přirovnání (*pohybovat se jako veverka, mrštná jako veverka, úspěšná jako veverka, lézt po větvích jako veverka, skákat jako veverka, čiperný jako veverka, zdivočet jako veverka*) nepřenáší své stereotypy do následné slovo tvorbě (*veverčí, vakoveverka, veverčák, veverče*).

Zejména z pohádek známý *vlk* tvoří přirovnání odrážející jeho tradiční charakter (*jako vlk v rouše beránčím, hlad jako vlk, výt jako vlk, bloudit/žít si jako vlk samotář*), což odráží i verbum a z něj odvozená slova (*zvlčit, zvlčily, zvlčilost, zvlčile*). Pro ilustraci dalších možností tvoření slov:

Kličkovat/běhat/hopsat/utéct/vystřelit/pelášit/upalovat jako zajíc, stříhat něco jako zajíc ušima, spát jako zajíc, cítit se jako zajíc v jeteli / v pytli, být vyplašený/vyjukaný/uštvaný jako zajíc. Tato přirovnání vykreslují *zajíce (7376)* jako vyděšeného rychlonohého tvora se sklonek utíkat od nepříjemnosti, což se ale neprojevuje ve slovtvorbě, jelikož ta se zaměřila spíše na něj jakožto živočicha (*zajíček (1897)*, *zaječice (1360)*, *zaječí (1273)*, *zajícův¹ (31)*, *zajíčkův (10)*, *zaječovský (16)*, *zaječina (8)*, *zajícovitý (7)*, *zajíče (5)*, *zajícovec (8)*), ovšem vzniklo homonymum deminutivního tvaru *zajíček* jakožto označení mladšího muže v páru.

3.2.2 Ptáci

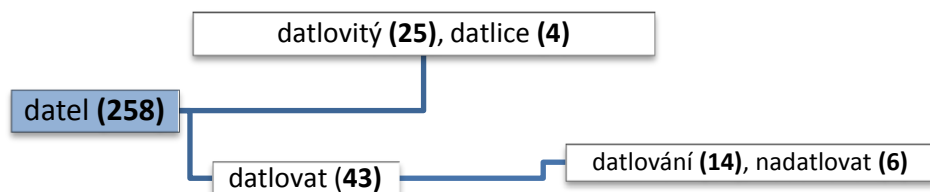
Divoce žijící ptáci jsou nejlépe zachytitelným jevem vzhledem k stereotypním symbolům. Mohou být symbolem vznešenosti (*labutí šíje, zpívá jako slavík, havraní vlasy, orel*), nebo i smrti (*havran*).

Jak je vidět na uvedených příkladech, stále zůstávají procesy konverze (*orlí nos*) a konverze, kompozita jsou méně obvyklá než u domácích zvířat a převážně nepřenáší význam, jen popisují něco mezi dvěma známými zvířaty (srovnej *kočkopes* a *husolabut*), hybridní kompozita, nejsnáze tvořená, jsou samozřejmostí i v tomto okruhu zvířat (*superorel*).

Dravec *jestřáb (1732)* tvoří méně přirovnání (*hlídat/kroužit jako jestřáb, řídit jako jestřáb mezi vrabci*) a nových pojmenování (*jestřábí (929)*, *jestřábník (38)*, *jestřábovitý (5)*, *jestřabina (4)*, *jestřábův (3)*) než sousloví (*jestřábí: komentář, politika, tón, oko, ostrost, holubice, srdce, pohled, signál, neochvějnost, pozice, rétorika, řeč, projev, koalice, úspěch, nálada, zrak, postoj, styl, názor, maska, ostražitost*).

¹ Zde jde zejména o větu *mnoho psů, zajícova smrt*

Hlasitý *datel* svým ťukáním do stromů dal vzniknout slovesu *datlovat* a z něj odvozeným lexémům *datlování*, *nadatlovat* původně ve významu něco pomalu psát na stroji/počítači, postupně se tento výraz přesouvá na rychlé a časté psaní na klávesnici.

Kukačka (703) je známá odkládáním svých vajec do cizích hnízd (*kukaččí (718) mládě, vejce, dítě*) a svým charakteristickým zvukem: *kukat (84)*, *nakukat (202)*, *zakukat (32)*, *vykukat (9)*.

Vznešená *labuť (9102)* tvoří jen několik přirovnání: *plavat jako labuť, krásný jako labuť*, o to víc ale nových pojmenování: *labutí (1999)*, *labuťák (79)*, *labutěnka (31)*, *labuťátko (9)*, *labuťky¹ (6)*.

Ostříž (182) kromě sufixace *ostříží (277)* jiná slova netvoří, ovšem toto adjektivum dalo vzniknout slovním spojením *ostříží*: *zrak, bdělost, kontrola, ostrost, oči, připravenost, pohled* a přirovnáním *hlídat něco / vidět / kontrolovat / dohlížet / být / sledovat / obcházet / číhat jako ostříž, mít zrak/oči jako ostříž*.

Prvním poslem jara a energie je *skřivan (1046)*, z něj posunutím významu vznikla definice člověka, jenž ráno brzy vstává a *chodí spát se slepicemi*, jako opak *sovy*, která pozdě vstává a je aktivní do hluboké noci. Slovtvorba je vcelku omezená: *skřivánek (1074)*, *skřivánčí (150)*, *skřivanovitý (4)*. Přirovnání netvoří, ze sousloví jmenujme *skřivánčí píseň/typ/zpěv*.

Sova (3517) s posunutým významem znamená opak *skřivana* (viz výše, *ponocovat jako sova*), jinak je symbolem moudrosti (*moudrý jako sova*). Skrz slovtvorný základ vznikají slova *soví (481)*, *sovička (195)*, *sovice (120)*, *sovník (3)*.

Za speciální zmínku stojí vzhledem k velikosti nově vytvořeného lexika původně jen pták *sokol (30439)*, později symbol a přímý název rozšířené české organizace². Tato organizace bude uvedena jako příklad tvoření kompletního lexika k popisu vybavení a účastníků. *Sokol* jakožto živočich však taktéž tvoří síť fundovaných lexémů: *sokolník, sokolnický, sokolí,*

¹ Fakticky jde o lemma *labuťka*

² Podobně i organizace Orel

sokolův, sokolíček, sokolnictví, sokolovitý, sokolničení, sokolníkův, sokolní (4), zatímco jeho přirovnání je minimum: *létat / vzlétnout / sedět nehnutě / spustit se střemhlav jako sokol*.

Sokol - organizace

Česká obec sokolská

Sokol - člen organizace /PÁN/ s variantou Sokolové

Všesokolský slet / Slet sokolské zásady

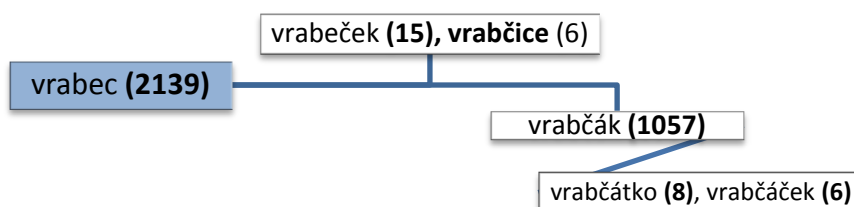
sokolovna - tělocvična

sokolstvo

Sýček (333) má podle pověr oznamovat neštěstí houkáním („Podle lidových pověr sýček obecný (...) přináší neštěstí a svým houkáním věští smrt.“)¹. Proto přenesením významu vzniká člověk, jenž *sýčkuje*, tedy buď přináší špatné zprávy, nebo má v oblibě být pesimistický. Slovo tvorbou se tedy omezuje na tyto dva významy: *sýčkovat (82)*, *sýčkování (35)*.

Špaček (2903) je velmi frekventovaný ve využití přirovnání a sousloví: *nadávat/láteřit jako špaček, tlouct špačky*. Jeho slovo tvorbou: *špačkárna (33)*, *špaččí (19)*, *špačkovat (10)*, *špačkovitý (4)*.

Malý, poskakující pták *vrabec (2139)* umožnil vznik přirovnání *jíst jako vrabec* a

¹ ŠKÁPÍKOVÁ Jitka, Helena PETÁKOVÁ a MORAVEC Dan. Nosit sovy do Athén. *Český rozhlas: Česky a hezky* [online].2014 [cit. 2015-06-17]. Dostupné z: <http://www.rozhlas.cz/cesky/puvoduslovi/zprava/nosit-sovy-do-athen--1387448>

vlasý/účes jako vrabčí hnízdo. Ze slovtvorby:

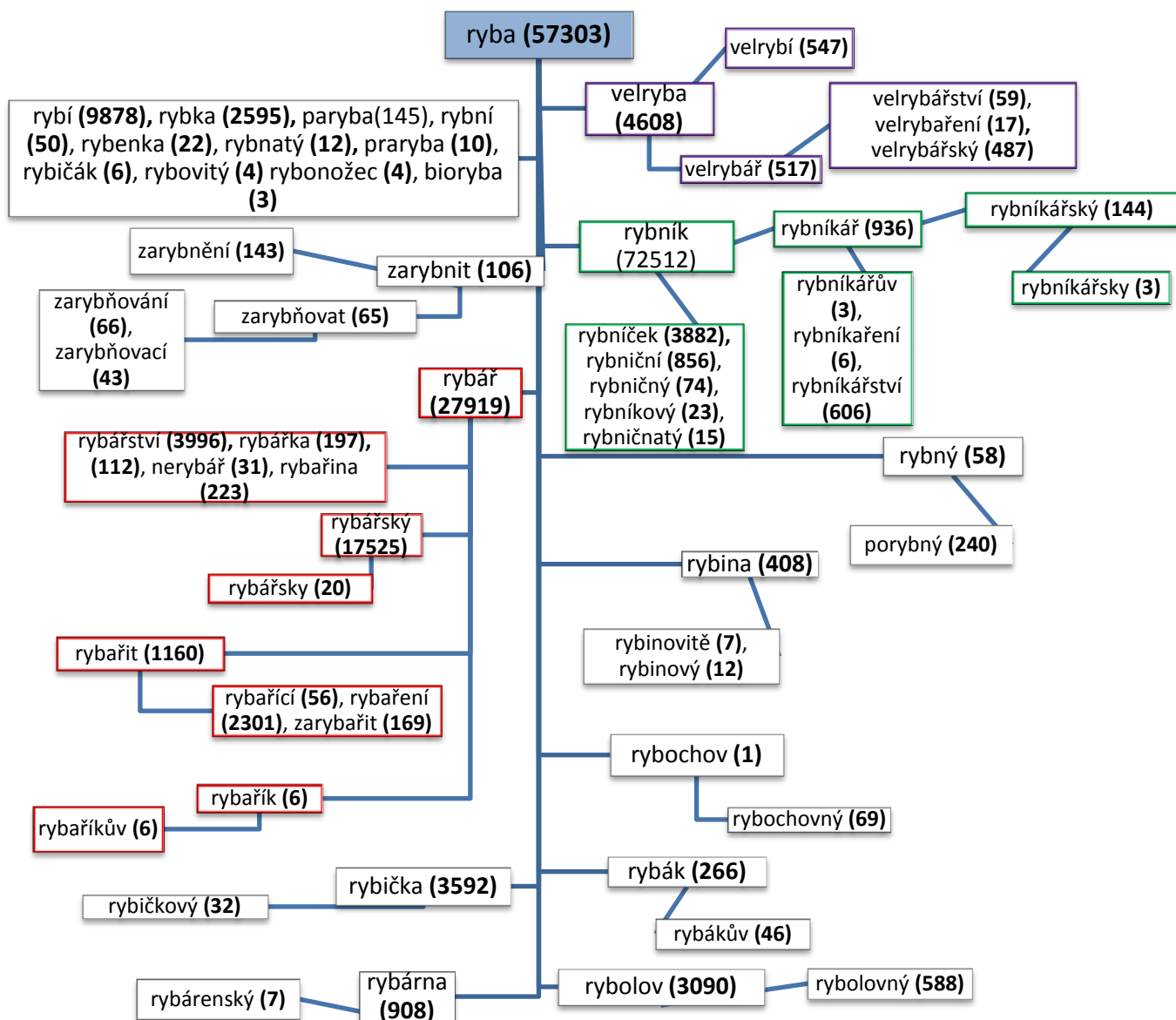
Koukat, civět, čumět jako vrána s příslovím *vrána k vráně sedá* jsou nejvýraznějšími stereotypizacemi *vrány* (1726). Slovtvorba je omezena na: *vraní* (50).

Výr/vejř umožňuje díky svému charakteristickému pohledu přirovnání *zírat / koukat / tvářit se jako vejř* (77)¹ a na tomto základě verbum *vejřat* (28). *Výř* (1060) jakožto součást fauny vytváří *výřeček* (45), *výřovka* (5), *výřův* (20), *výři* (18), *výře* (6), *výřice* (4).

3.2.3 Ryby

Se slovem *ryba* se pojí slova významově označující neurčitost, chladnost, mrtvost, neurčitost (*leklá ryba, tvářit se jako ryba na suchu*). Nicméně s konkrétními druhy *ryb* se v přirovnání nepracuje s výjimkou *kapra* (21100), užívajícího většinu přirovnání jako *ryba* (*srovnej jako kapr/ryba na suchu, plave jako kapr/ryba, cítí se jako kapr/ryba ve vodě, studený jako kapr/ryba*). Přesto, na rozdíl od *ryby* tvoří jen primární odvozeniny: *kapři* (561), *kapřík* (1746), *sólokapr* (290), *kaprovitý* (137), *kaprový* (56), *kapřice* (6).

¹ Vždy v nespisovné podobě *vejř*

V tomto konkrétním živočišném druhu tato práce udělá výjimku kvůli nezanedbatelné využívanosti slova *ryba*, přestože obvykle pojmy jako *savec*, *hmyz*, *plaz* nepopisuje a popíše slovo tvorbu z něj tvořenou. Jak je vidět v grafu, tento lexém tvoří tolik nových pojmenování, že by bylo hrubým porušením cílem této práce toto slovo nepopsat.

Nově tvořená slova jsou a budou použita (s již zmíněnou výjimkou *kapra* a *ryby*) jen v odborném nebo konkrétním kontextu (*V rybnících se běžně vyskytují candáti, sumci, kapři a líní potěr, jež loví štičí samci.*¹).

V praxi se kompozita v „rybí“ slovo tvorbě příliš nevyskytují, doložené pravá kompozita² je pouze v případě spojení se slovem *lov*: *rybolov*), v případě *kapra* lze mluvit o pravém

¹ Jde o příkladovou větu, autorka není ichtyoložkou

² Zdroj ČNK

kompozitu s novým významem (*sólokapr*), jinak se v této oblasti využívá převážně hybridních kompozit (*bioryba*).

Největší využití skýtá konverze v případě tvoření adjektiv (/JARNÍ/ – *sumčí* (43), *štičí* (93)) a sufixace umožňující tvoření biologických kategorií (*pstruhovitý* (10), *kaprovitý* (137)) nebo zdobnělin (*cejnek* (12), *línek* (9), *okounek* (12), *okouník* (13)).

Jiné sufixace jsou výjimkou a tvoří se pouze slovy¹ *pstruh* a *kapr*: *kaprový*, *kapřice*, *pstruhařství*, *pstruhař*.

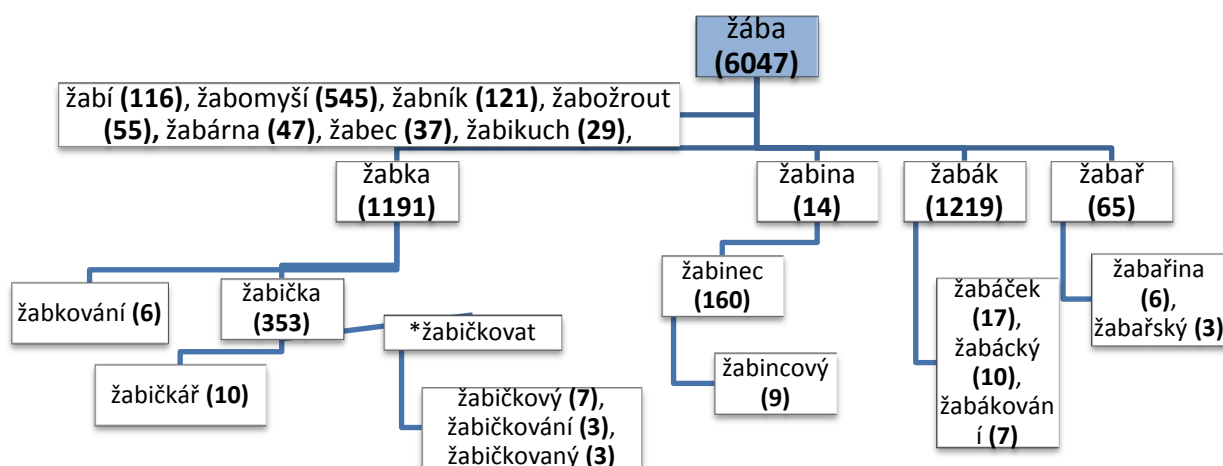
3.2.4 Obojživelníci a plazi

V této podkapitole jsou shrnuty dvě kategorie, jež nejsou natolik výrazné a frekvenčně² zastoupené, aby jim mohla být věnována speciální kapitola.

Z obojživelníků jsou obecně nejznámější a pro sousloví, přirovnání a přívlastky vhodné *žáby* (*rosnička* (1091) a zejména *ropucha* (1027)), protože jsou velmi slyšet, což přináší expresivní významy slovtvorby, a protože jsou obecně a tradičně považovány za ošklivé (*cítit se/vypadat jako ropucha*), a *ještěrky* (1989) pro svou kluzkost³ a hbitost.

V těchto případech se objevuje konverze pro adjektiva (*mločí* (35), *ropuší* (29), *zmijí* (59)).

Sufixace se uplatňuje vzácněji, tj. u zmíněných frekventovanějších obojživelníků často, u méně používaných zřídka: *ještěrkář* (6), *paještěrka* (5), *ještěrkoviště* (3), *ropušnice* (46), *skokanský* (5296), *skokanův* (200).

¹ Běžně v češtině užívanými

² Rozuměj v české slovtvorbě a potenciálním běžném využití

³ V přeneseném významu

V případě *rosničky*, *žáby* (*žabky*), *ještěrky* a *skokana* došlo k významovému posunu, je tedy nutno brát v potaz, že slovo tvorba probíhá v mnoha případech pro tento nový význam, nikoli původní.

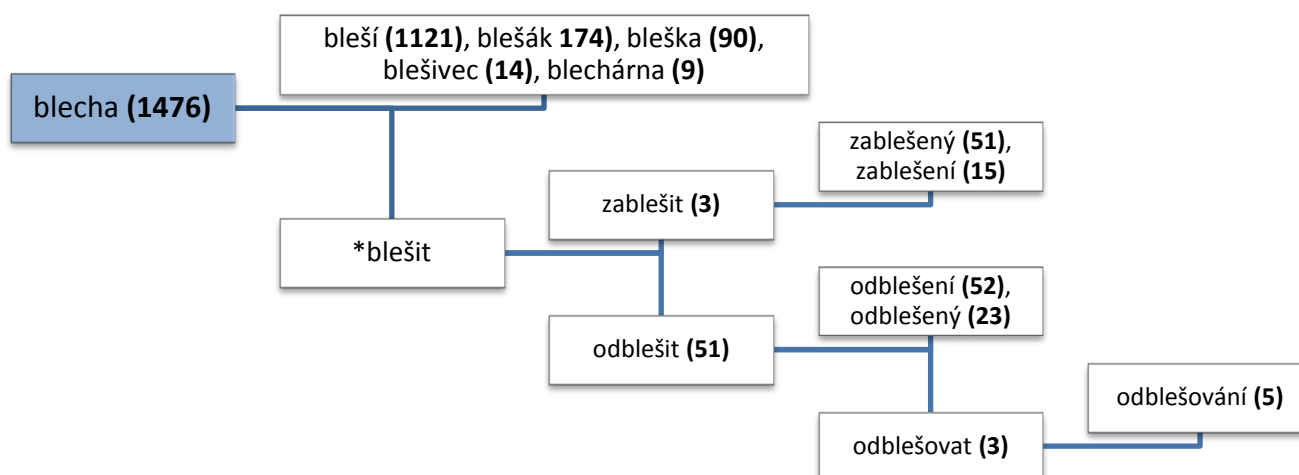
Kompozita jsou doložená pouze hybridní a jen v několika případech (*veleještěr* (159), *velemlok* (9)). V případě *velemloka* jde navíc o batrachologický¹ název.

3.2.5 Hmyz

Hmyz se v našich končinách netěší velkému zájmu (srovnej kvantitu v kap. 3.2.1 a níže vypsané druhy jakožto slovy fudnovanými), proto se tvoří slova zejména z těch nejvýraznějších².

Nejproduktivnějšími slovo tvornými živočichy proto jsou: *blecha*, *čmelák*, *mravenec*, *včela*.

Blecha je známa svými malými rozměry (*drobný jako blecha*, *písmenka jako blechy*) a svou pilností v získávání potravy (*šťastný jako blecha (v kožichu)*, *drží se jako blecha kožichu*, *zažraný jako blecha do kožichu*). Od ní jsou sufixací derivována slova *blešivec*, *bleška*, *blechatý* a prefixálně-sufixačním způsobem *zablešit*:

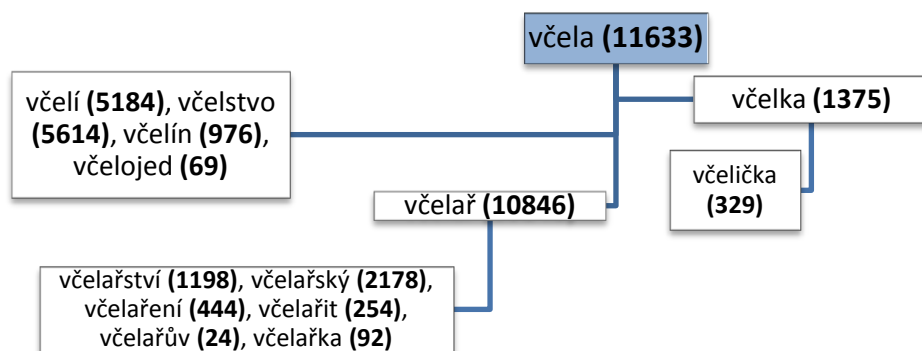
Je nutné uvědomit si, že slova *blešák*, *blechárna*, *blešárna* vznikla až sekundárně univerbizačními a dalšími procesy ze sousloví *bleší trh*.

Všechna výše uvedená zvířata nabízejí konverzi (*čmeláci* (31), *komáři* (1441), *mravenčí* (1898)) a sufixaci do substantiv a adjektiv (*komářice* (3), *komárolog* (11)), ale ne každý hmyz nabízí možnosti tvoření verb (*schroustat* (29), *mravenčit* (3), *včelařit*).

¹ Batrachologie = nauka o obojživelnících

² Ergo obtížní, užiteční, hlasití

Včela je podle stereotypního pohledu pilná, v tomto případě jde o *včelu dělnici*, jíž je možné běžně vidat v přírodě, když opyluje květy rostlin. Na druhou stranu je však proslulá i svým bolestivým bodnutím v případě, že se cítí ohrožena, proto je u pediatra možné zaslechnout, že dítě „dostane včeličku“. Biologickým samečkem *včely* je *trubec*, ale vzhledem k jeho krátkému životu a faktu, že s laikem běžně nepřijde do styku, se do slovo tvorby nijak nepromítá, stejně jako jediná samička schopná rozmnožování *včelí královna*.

3.2.6 Bezobratlí ostatní

S bezobratlími živočichy se příliš v běžném užití jazyka nezabýváme, přesto někteří z nich zaujali svou charakteristikou natolik, že se dostali z periferních odborných diskuzí do centra pomocí přirovnání (*kroutí se jako žížala, jde/jede/sune se/ jako hlemýžď/slimák, vysává jako pijavice, rudý jako rak*), nicméně slovo tvorba zde není příliš aktivní.

Konverze umožňuje vytvořit adjektiva (/JARNÍ/): *hlemýždí (297), slimáci (21)*.

Suffixace otvírá další možnosti slovo tvorby: *slimáček (110), škeblička (26)*.

Kompozice u tohoto druhu živočichů není doložena s výjimkou již vzniklých složenin zvířat¹ *žížalomuta* vzniknuvšího ve filmu *RRRrrrr!!!* spolu s dalšími -muty na základě asociace se slovem *mamut* (*koňomut, slepicomut, housenkomut, komármut, jorkmut²*).

3.3 Exotická fauna

V této kapitole jsou shrnuta nejfrekventovanější zvířata v češtině, se zaměřením na ta z nich, která jsou již součástí ustálených spojení, přirovnání, popřípadě nejproduktivnější ve slovo tvorbě.

¹ Rozuměj např.: *perlorodka, stonožka*

² Na základě slova yorkšír (univerbizace původního yorkšířského teriéra)

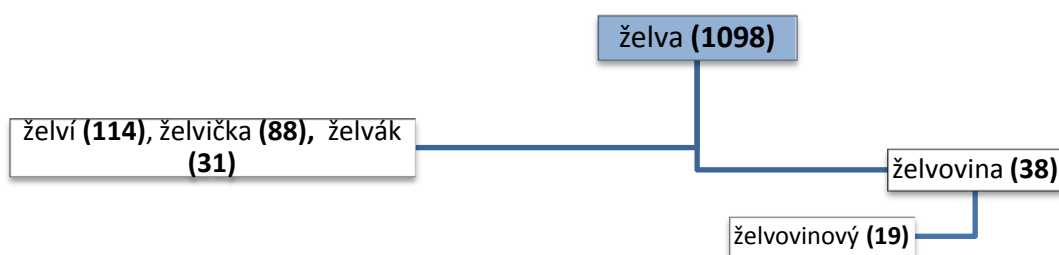
Jeden z nejdéle v češtině známých živočichů je *osel* (2258) tvořící mnoho dalších slov: *poloosel* (5), *oslík* (969), *oslí* (433), *oslice* (127), *oslíček* (99), *oslátko* (15), *oslovina* (8), *oslař* (3) všechna možná i v nespisovné variantě vytvořené pomocí protetického v: *vosel* (48). Za důležitou zmínku stojí jeho fungování v lexiku vulgarismů ve významu *hloupý* (*jako osel*).

Slon (8602) je největším suchozemským savcem, přesto se nestává jeho velikost zdrojem přirovnání tak často jako jeho, velikostí způsobená, nešikovnost – *chovat se / počínat si / dupat / vypadat / působit / cítit se jako slon v porcelánu*, a jeho paměť – *mít paměť jako slon / sloní paměť*. Jeho možnosti tvořit nová slova jsou rozmanitá a kromě zmíněného *sloní* (1378) (/JARNÍ/, konverze) zahrnuje sufixací vzniklé: *slonový* (195), *slonovina* (2917), *slonovinově* (5), *slonice* (927), *slonisko* (185), *sloninec* (123), *slonův* (14), *sloneček* (3), *slonbidlo* (3), *sloník* (3). Ve všech případech tedy jde o primární slovotvorbu.

Dalším „plodným“ fundujícím slovem jest *tygr* (21412). Podle přirovnání *řvát/vrčet jako tygr, skočit po (něčem/někom) jako tygr, pochodovat jako tygr v kleci, bojovat jako tygr* jde o tvora respektovaného pro svou bojovnost a sílu. Existují proto expresivní antroponyma, rozšířená zejména mezi milenci. Tvoří slova: *tygří* (1860), *tygřice* (845), *tygřík* (731), *tygrovaný* (370), *tygrův* (26), *tygrovitý* (22), *tygřátko* (7).

V případě *zebry* (3943) existuje, stejně jako v několika dalších případech přenesení významu, na základě vnější podobnosti homonymum *zebra* označující přechod pro chodce. Většina nově tvořených slov však s tímto novějším významem nesouvisí: *zebříčka* (110), *zebří* (9), *zebrovitě* (3), *zebrovitý* (3).

Želva je součástí přirovnání: *být spokojený/klidný jako želva, brečet/bulet/řvát jako želva*, a vzhledem k možnosti mít želvu jako exotického mazlíčka i součástí nových slov: *želví, želvička*.

Žirafa (276) vyniká svou výškou, dnes je proto běžně slyšet antroponymní verzi označující vysokého člověka¹. Velikostí své slovo tvorby patří spíše k průměru: *žirafí* (33), *žirafka* (4).

3.4 Souhrn

Slovo tvorba ze zvířat je stále aktuální a využívaná, navíc má v sobě velký potenciál jako možná univerbizace přirovnání na základě stereotypních vlastností přisuzovaných zvířatům. Zvířata, jež u nás žijí, ať už divoce, nebo v domácnostech a hospodářstvích, jsou ve slovo tvorbě využívána častěji, ve zkoumaných žurnalistických textech se objevovala častěji s jiným než odborným kontextem a s posunutím významu. Konkrétněji největší počty slovo tvorných řad a nových pojmenování mají zvířata domácí a z divokých žijících u nás zejména zvířata, jejichž vlastnosti jsou stereotypizované, zejména savci: *liška*, *medvěd*, *vlk*, *ryba*. Rozhodně nejproduktivnějším slovem je obecné pojmenování *ryba*.

¹ Jedná se pouze o ženy, mužským protějškem může být například slovo *čahoun*

4 Závěr

Tato práce vyvrátila hypotézu, že slovtvorba v tomto užším okruhu fundujících slov je přímo závislá na stereotypním pohledu lidí na vlastnosti zvířat (*liška – lišák – lišácký*).

Slovtvorba v tomto uzavřeném tematickém okruhu využívá principy jako slovtvorba obecně pojatá s výjimkou několika sufixů (*-ista*), což vyplývá z podstaty konkrétních pojmenování živých subjektů a jejich následného významu. Dále je tato konkrétní slovtvorba omezená slovními druhy, jež je schopná vytvořit. Nicméně využívá všech slovtvorných postupů: konverze *kočičí*, derivace v užším smyslu slova *prasečkář*, kompozice (vlastní *žabomyší*, nepravá *koněspřežka* i hybridní *biokuře*) i přenesení významu (*prasátko*).

Jazyk umožňuje pravidelně „bez výjimek“ tvořit zejména slova, jež budou v praxi nejspíše využívána: přechylování (nebo rozeznávání pohlaví zvířat – univerzální *komár* i přes doložené přechýlení *komářice*), rozeznání mláďete (srovnej *prase* a *sele*), přisouzení zvířeti (adjektivizací na vzor /JARNÍ/ — *bobří*). Tato práce shrnula základní poznatky a popsala výjimky z pravidel ve slovtvorbě, jež existují, ale nejsou nadále produktivní (*koňmo*), takže si čtenář může na tomto základě odvodit možná nově vznikající slova a popřípadě vytvořit dle významu, jenž má nové slovo mít, správný tvar.

V případě žurnalistických textů, z nichž tato práce jakožto dostatečného reprezentativního vzorku vycházela, jsou živočišná pojmenování často užívaná nejen v jejich původním významu a smyslu, tedy popsat jejich druh co nejpřesněji – zoologicky, ale i v přenesených významech, založených zejména na stereotypním pohledu na jejich vlastnosti. Vzhledem k nutnosti univerbizace kvůli nedostatku prostoru v tisku, vznikají proto na základě podobnosti zejména slovesa s významem „chovat se jako konkrétní zvíře“: *myškovat* (*vkloznout před vozidlo jako myška*), *chroustat* (*vydávat zvuky podobné chroustovi*). Z těchto sloves následně vznikají další slova významově úzce související s původním verbem (a zvířetem): *kočkování*, *svištění*, *papouškování*.

Výzkum právě v publicistických textech zároveň umožnil odstranit slova (*medvědisko*), jež jsou sice součástí slovní zásoby, ale ještě nejsou pocíťována jako spisovná, aby mohla přejít do oficiální české slovní zásoby (tedy pravopisné).

Právě tato přenesení významu umožnila další okruhy slovtvorby – přenesení pojmenování na věci (*prasátko*), popis lidí a věcí úzce souvisejícími s jejich životem i smrtí (*teletina*), ale zejména přenos vlastností, jež jim lidé přisuzují: *papouškovat*.

Anotace

Autorka: Tereza Křepelková

Katedra bohemistiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého

Název práce: Slovtvorné procesy v lexikální oblasti živočišné říše

Vedoucí práce: doc. PhDr. Božena Bednaříková, Dr.

Počet znaků: 69 835

Počet titulů použité literatury: 14

Klíčová slova: Slovtvorba, živočichové, lingvistika

Keywords: word-formation, animals, linguistics

Anotace:

Práce se zabývá tvořením nových pojmenování z živočichů, jakožto fundujícího slova. Výsledky této práce by měly sloužit k tvoření nových pojmenování na základě teoretické části (jak slovo vytvořit) a praktické (která slova již byla takto vytvořena). Práce zároveň popisuje výjimky z těchto pravidel.

The work deals with the formation of new names of animals as a base word. The results of this work should serve for the formation of new names on the theoretical part (how to create word) and practical (words that have already been created in this way). The work also describes exceptions to these rules.

Seznam literatury

RYŠÁNEK, František. K původu slovesa peskovati. *Naše řeč*. 1956, roč. 39. 3-4. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=cz&vol=39#h2>

HANZÁK, Jan a Zdeněk VESELOVSKÝ. *Domácí zvířata*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1965. Světem zvířat.

HANZÁK, Jan a Zdeněk VESELOVSKÝ. *Savci*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1965. Světem zvířat.

HANZÁK, Jan a Zdeněk VESELOVSKÝ. *Ptáci 1*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1965. Světem zvířat.

HANZÁK, Jan a Zdeněk VESELOVSKÝ. *Ptáci 2*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1965. Světem zvířat.

HANZÁK, Jan a Zdeněk VESELOVSKÝ. *Ryby, obojživelníci, plazi*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1965. Světem zvířat.

HANZÁK, Jan a Zdeněk VESELOVSKÝ. *Bezobratlí 1*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1965. Světem zvířat.

HANZÁK, Jan a Zdeněk VESELOVSKÝ. *Bezobratlí 2*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1965. Světem zvířat.

DOKULIL, Miloš, Karel HORÁLEK, Jiřina HŮRKOVÁ, Miloslava KNAPPOVÁ a Jan PETR. *Mluvnice češtiny: Fonetika, fonologie, morfonologie a morfematika, tvoření slov*. 1. Praha: Academia, 1986.

MEJSTRŮK, Vladimír. Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. *Naše řeč* [online]. Praha, 1965, 48(1) [cit. 2015-06-14]. ISSN 0027-8203. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5091>

POŠTOLKOVÁ, Běla. Sémantické kategorie samců, samic a mláďat v odborném vyjadřování zoologickém. *Naše řeč* [online]. Praha, 1977, 60(4) [cit. 2015-06-17]. ISSN 0027-8203. Dostupné z: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5996>

ŠKÁPÍKOVÁ Jitka, PETÁKOVÁ Helena a MORAVEC Dan. Nosit sovy do Athén. *Český rozhlas: Český a hezky* [online].2014 [cit. 2015-06-17]. Dostupné z: <http://www.rozhlas.cz/cesky/puvoduslovi/zprava/nosit-sovy-do-athen--1387448>

Křen, M. – Hnátková, M. – Jelínek, T. – Petkevič, V. – Procházka, P – Skoumalová, H.: SYN2013PUB: *Korpus psané publicistiky*. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2013. Dostupný z WWW: <http://www.korpus.cz>

BEDNAŘÍKOVÁ, Božena. *Slovo a jeho konverze*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2009.